

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
Θ.Ε.: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ
Σ. Σ.: Μ. ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

ΘΕΩΡΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ
Μεθοδολογικές προϋποθέσεις και αξιακές δεσμεύσεις

ΚΑΛΛΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

ΑΘΗΝΑ
2008

ΚΑΛΔΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

ΘΕΩΡΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Μεθοδολογικές προϋποθέσεις και αξιακές δεσμεύσεις

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ**

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	5
Πρόλογος	6
Εισαγωγή	8
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
<i>Αξιακές προαποφάσεις και μεθοδολογικές επιλογές</i>	
Πρωταρχικό συμβόλαιο:	
η μέθοδος δικαιολόγησης και η στόχευση	17
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
<i>Η δομή της πρωταρχικής θέσης</i>	
1. Η συνθήκη της άγνοιας	34
2. Οι «ασθενείς υποθέσεις» της θεωρίας:	
το περιεχόμενο των αντιπροσώπων και η «ισχνή» περί αγαθού αντίληψη.....	43
3. Η έλλογη σύλληψη των αρχών δικαιοσύνης:	
δικαιοσύνη ως ακριβοδικία vs μέσης ωφελιμότητας	54
Επίλογος	61
Βιβλιογραφία	67

Συντομογραφίες

ΘΔ	<i>Θεωρία της Δικαιοσύνης</i>
JAF	“Justice as Fairness”
SRMC	“Some Reasons for the Maximin Criterion”
RAM	“Reply to Alexander and Musgrave”
KCE	“A Kantian Conception of Equality”
KCMT	“Kantian Constructivism in Moral Theory”
JFPNM	“Justice as Fairness: Political not Metaphysical”
ΠΦ	<i>Ο Πολιτικός Φιλελευθερισμός</i>
ΔΚ	<i>Η Δίκαιη Κοινωνία: Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Μια αναδιατύπωση</i>
LP	<i>The Law of Peoples</i>

Πρόλογος

Τριάντα και πλέον έτη έχουν παρέλθει από τότε που είδε το φως της δημοσιότητας η Θεωρία της Δικαιοσύνης (1971) του John Rawls (1921-2002). Η ακτινοβολία του έργου και οι θεωρητικές έριδες που πυροδότησε καταμαρτυρούν την καταλυτική επίδραση του ρωλσιανού φιλελευθερισμού στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνονται, ερμηνεύονται και αλληλοκατανοούνται τα σημανόμενα των προς επίλυση κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων. Το εύρος της επιρροής που άσκησε το έργο του Rawls στους κόλπους της αγγλόφωνης ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας αναγνωρίζεται όχι μόνο από τους υποστηρικτές των θεωρητικών επιλογών του φιλοσόφου, αλλά και από τους θεωρητικούς αντιπάλους του. Ο αμερικανός φιλόσοφος πέτυχε με το έργο του να αντιστρέψει το ατελέσφορο κανονιστικά πνευματικό τοπίο των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών και να απεγκλωβίσει τον φιλοσοφικό στοχασμό από τις αναζητήσεις της συμβολικής/ γλωσσικής νοηματοδότησης των ηθικών προτάσεων, που είχε επιβάλει η αναλυτική φιλοσοφία της γλώσσας. Έναντι της μεταμοντέρνας αμφισβήτησης της ικανότητας του νεωτερικού λόγου να παράσχει κανόνες καθολικής ισχύος, ο Rawls, ακολουθώντας το παράδειγμα των κλασικών της πολιτικής φιλοσοφίας, θέτει στο επίκεντρο των θεωρητικών του αναζητήσεων θεμελιώδη ερωτήματα της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, προτάσσοντας το κανονιστικό τους περιεχόμενο και υποστηρίζοντας τη δυνατότητα διατύπωσης αντικειμενικών κρίσεων για τη δικαιολόγηση των πολιτικών κανόνων και των κριτηρίων της δεσμευτικότητάς τους.

Η Θεωρία της Δικαιοσύνης, που προσέφερε στον εμπνευστή της μια θέση ανάμεσα όχι μόνο στους κορυφαίους στοχαστές του 20^{ου} αιώνα αλλά και μεταξύ των κλασικών στα πεδία της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, ενόσω μάλιστα ο ίδιος

βρισκόταν εν ζωή, εκπονήθηκε κατά τη θερμή πολιτική συγκυρία των αρχών της δεκαετίας του 1970. Στη σκέψη του Rawls αντανακλάται η ιστορική εμπειρία της φιλελεύθερης αμερικανικής κοινωνίας των πρώτων δεκαετιών που ακολούθησαν τη λήξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου και αποτυπώνεται η επίδραση των ριζοσπαστικών κινήματων που ξέσπασαν στη Δύση κατά το τέλος της δεκαετίας του 1960, με επίκεντρο το επιτακτικό αίτημα του πολιτισμικού φιλελευθερισμού και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Στα χρόνια που μεσολάβησαν, ιδίως μετά τα τραγικά γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, ο δημόσιος διάλογος μετατοπίζεται από τη συζήτηση για το κοινωνικό κράτος, που κατείχε κεντρική θέση την εποχή που ο Rawls συνθέτει το φιλοσοφικό του πρόγραμμα, στη συζήτηση για το κράτος ασφάλειας. Από την επέκταση της ελευθερίας στην επέκταση της σταθερότητας. Η υπεροχή του δικαίου, όπως το έχουμε γνωρίσει στη Δύση, υποχωρεί και στο όνομα της ασφάλειας προτείνονται και υιοθετούνται από τις κυβερνήσεις νέες περιστολές στα ανθρώπινα δικαιώματα. Η αναζήτηση των κανονιστικών αρχών που θα ικανοποιούν το αίτημα μιας ελεύθερης, δίκαιης και πολιτικά σταθερής κοινωνίας παραμένει επίκαιρη και επιτακτική. Καθίσταται δε ιδιαίτερος ελκυστική υπό τις σύγχρονες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που διαγράφουν μια βαθύτατη μεταστροφή των δυτικών κοινωνιών από ένα πρότυπο, στοιχειώδους έστω, κοινωνικής αλληλεγγύης προς έναν τύπο κοινωνίας ακραίου ατομισμού και κοινωνικής αναληγής. Η δυναμική του ρωλσιανού φιλελευθερισμού θα κριθεί και από τη δυνατότητα του να διατηρήσει αλώβητο τον πυρήνα της επιχειρηματολογίας του, υπερβαίνοντας τις σύγχρονες πολιτικές αντιπαραθέσεις και υποδεικνύοντας την οδό αποτροπής της επαπειλούμενης κατάρρευσης του δημοκρατικού ιδεώδους που υπεραμύνεται.

Εισαγωγή

Ο Rawls προσεγγίζει το πρόβλημα της ορθής συγκρότησης των κανόνων δικαίου εκκινώντας από τη σκέψη ότι η πρώτηιστη αρετή των κοινωνικών θεσμών είναι η δικαιοσύνη [ΘΔ, σ. 28]. Νοούμενη ως κοινωνική αρετή, η δικαιοσύνη αποτελεί τμήμα ενός κοινωνικού ιδεώδους [ΘΔ, σ. 35], το οποίο συνάπτεται με μια ευρύτερη πρόσληψη ιδεών για μία ευτεταγμένη κοινωνία (*well ordered society*), που καθίσταται μέτρο σύγκρισης και αξιολόγησης πραγματικών κοινωνιών. Η ευτεταγμένη, κατά Rawls, κοινωνία διέπεται από αρχές μιας αμοιβαία αποδεκτής δημόσιας αντίληψης δικαιοσύνης και οι βασικοί θεσμοί της εκπληρούν και είναι γνωστό ότι εκπληρούν τις αρχές αυτές. Είναι σαφές ότι το εγχείρημα της έλλογης σύλληψης της φύσης και του σκοπού ενός ιδεώδους προτύπου κοινωνίας διακρίνεται από έναν βαθμό ιδανικότητας, αφού καμία υπάρχουσα κοινωνία δεν είναι εύτακτη με τους ανωτέρω όρους. Οι άνθρωποι διαμορφώνουν διαφορετικές *αντιλήψεις* για το ορθό (δικαιοσύνη), καθώς η κρίση τους επηρεάζεται από τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους και τη θέση τους στην κοινωνία. Ωστόσο, σύμφωνα με την ανάλυση που επιχειρεί ο Rawls, όλοι διαθέτουν ένα «αίσθημα δικαιοσύνης» (*sense of justice*). Συνεπώς η ερμηνευτική δύναμη και η πρακτική βιωσιμότητα μιας θεωρίας δικαιοσύνης συναρτάται με την ικανότητά της να ανταποκριθεί στο αίσθημα δικαιοσύνης των πολιτών.

Σύμφωνα με την άποψη του Rawls, το εν λόγω αίσθημα κατατείνει σε μια κοινά αποδεκτή *έννοια* δικαιοσύνης, το περιεχόμενο της οποίας συμπυκνούνται στην αποφυγή των *αυθαίρετων διακρίσεων* μεταξύ των πολιτών, σχετικά με την κατανομή των ωφελημάτων και των βαρών της κοινωνικής συνεργασίας. Γι' αυτό άλλωστε και ονοματίζει την κανονιστική του πρόταση «δικαιοσύνη ως ακριβοδικία» (*justice as*

fairness). Η ευτεταγμένη κοινωνία αποσκοπεί στην προαγωγή του καλού-αγαθού των μελών της, αναγνωρίζοντας σε όλους τους πολίτες, όχι μόνο μιας μερίδας εξ αυτών, ίσο δικαίωμα πρόσβασης σε «πρωταρχικά αγαθά» (*primary goods*), αναγκαία για την πραγμάτωση της πλήρους αυτονομίας τους. Εφόσον υπάρχει συμφωνία ως προς την περιγραφή του τι είναι δίκαιοι θεσμοί [ΘΔ, σ. 30], κάθε ιδιαίτερη θεωρία δικαιοσύνης οφείλει να καταδείξει ότι η δική της εκδοχή για την ίση και αμερόληπτη (*fair*) μεταχείριση των πολιτών είναι προτιμότερη από εκείνη των φιλοσοφικών αντιπάλων της. Τίθεται, επομένως, το ερώτημα της μεθόδου σύλληψης των αρχών της ιδεώδους δικαιοσύνης, οι οποίες θα αποτελέσουν τον καταστατικό χάρτη μιας ευτεταγμένης κοινωνίας και θα ενισχύσουν το αίσθημα δικαιοσύνης των πολιτών, ώστε να πράττουν σύμφωνα με τις αρχές της.

Σε αυτό το μεθοδολογικής υφής ερώτημα ο Rawls απαντά διαμέσου του επινοήματος της «πρωταρχικής θέσης» (*original position*) [ΘΔ, κεφ. III]. Ακολουθώντας την παράδοση της διαφωτιστικής κανονιστικής θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου, η σύμπληξη της κοινωνίας υποκαθίσταται από μία αρχική κατάσταση σύστασης του πολιτικού. Πρόκειται για μία θεωρητική σύλληψη καθαρά υποθετική, στο πλαίσιο της οποίας εξιδανικευμένοι αντιπρόσωποι των πολιτών διαβουλεύονται με αντικείμενο τη «βασική κοινωνική δομή» (*basic social structure*). Η πρωταρχική θέση περιγράφει την ιδεώδη πολιτική διαδικασία που επιτρέπει οι ηθικοπολιτικές κρίσεις και αρχές να καταστούν αποτελέσματα μιας ομόφωνης συλλογικής συμφωνίας για τη θεσμοθέτηση κανονιστικών πλαισίων του πράττειν. Ο Rawls εκτιμά ότι υπό τις ειδικές συνθήκες της υποθετικής αρχέτυπης κατάστασης, πρωτίστως δε του «πέπλου άγνοιας» (*veil of ignorance*) που αποκρύπτει μια σειρά από πληροφορίες σχετικές με ατομικά συμφέροντα ή ιδιαίτερες απώτατες στοχεύσεις, η ιδέα της πρωταρχικής θέσης παρέχει την αμερόληπτη διαδικασία συνομολόγησης ενός δίκαιου κοινωνικού συμβολαίου για δημόσια αναγνωρισμένους κανόνες.

Ο συγγραφέας της *Θεωρίας της Δικαιοσύνης* επιχειρεί να συνταιριάζει την κλασική συμβολαιακή ιδέα, ιδιαίτερα μάλιστα την καντιανή της εκδοχή, με τη σύγχρονη «θεωρία των παιγνίων» (*game theory*). Οι αρχές δικαιοσύνης που προτείνει ο φιλόσοφος για τη ρύθμιση της βασικής κοινωνικής δομής είναι εκείνες που θα επιλέγονταν από ελεύθερα και ορθολογικώς σκεπτόμενα άτομα σε μία αφετηριακή θέση ισότητας. Πιο συγκεκριμένα, το πρόβλημα της επιλογής αρχών δικαιοσύνης ανάγεται σε πρόβλημα λήψης αποφάσεων υπό συνθήκες αβεβαιότητας. Το επιχείρημα οικοδομείται επί μιας έννοιας «αμιγούς διαδικαστικής δικαιοσύνης»

(*purely procedural justice*), αποβλέποντας στη δόμηση μιας «ακριβοδικαίας» (*fair*) διαδικασίας, ικανής να εγγυηθεί τη δικαιοσύνη των αποτελεσμάτων της. Τούτο σημαίνει ότι η θεωρία δεν είναι αδιάφορη ως προς τα κανονιστικά αξιώματα στα οποία καταλήγει. Γι' αυτό και η μέθοδος θεμελίωσης των αρχών της περιγράφεται ως αναστοχαστική παλινδρόμηση μεταξύ συμβολαιακά συναγόμενων αιτημάτων και εδραίων ηθικών εκτιμήσεων για την προτεραιότητα της δικαιοσύνης. Ζητούμενο είναι η επίτευξη μιας κατάστασης αρμονίας ανάμεσα στη θεωρία και τις πλέον βέβαιες και ασφαλείς ηθικοπολιτικές εκτιμήσεις των ανθρώπων, την οποία ο Rawls ονομάζει «αναστοχαστική ισορροπία» (*reflective equilibrium*).

Ωστόσο, η προσέγγιση του αμερικανού θεωρητικού δεν είναι περιγραφική, αλλά δεοντολογική. Η θεωρία του εδράζεται στην αρχή της προτεραιότητας του ορθού (*priority of right*) έναντι του αγαθού. Ο δεοντοκρατικός χαρακτήρας του ρωλσιανού φιλελευθερισμού έγκειται, ακριβέστερα, στο ότι το αίτημα κανονιστικής ορθότητας των πράξεων, πρακτικών ή θεσμών υποβάλλει τις υπό κρίση πράξεις, πρακτικές ή θεσμούς στον έλεγχο της σύμμετρης ανάπτυξής τους προς τη μη περαιτέρω αναγώγιμη αρχή ή κανόνα που αναγνωρίζει πως «κάθε πρόσωπο διαθέτει μια απαραβίαστη αξία που θεμελιώνεται στη δικαιοσύνη, ώστε ακόμη και η ευημερία της κοινωνίας ως συνόλου να αδυνατεί να κατισχύσει αυτής» [ΘΔ, σ. 28]. Στη βάση του απόλυτου ηθικού κριτηρίου του απαραβίαστου του προσώπου και του αιτήματος αποκλεισμού κάθε υπαγωγής των δικαιωμάτων και των ελευθεριών σε κοινωνικά δεσπόζουσες σκοποθεσίες ελέγχεται το ωφελιμιστικό ηθικό σκέπτεσθαι, που αξιολογεί την ορθότητα του πράττειν και των κοινωνικών θεσμών αποκλειστικά με όρους υπολογισμού των συνεπειών τους ως προς τη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ωφελιμότητας. Η αρχή της μεγιστοποίησης –συστατικό στοιχείο του ωφελιμιστικού λογισμού – συγκεκριμενοποιεί μια αντίληψη περί κοινωνίας στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η μέριμνα για αποτελεσματικότερη διαχείριση των κοινωνικών πόρων, με στόχο τη μεγιστοποίηση των κερδών της. Υπ' αυτήν την έννοια, ο ωφελιμισμός ανάγει τη δικαιοσύνη των θεσμών σε ζήτημα ορθολογικής επιλογής του προσφορότερου τρόπου μεγιστοποίησης του αγαθού. Εγκαθιδρύει, έτσι, κανονιστικά αιτήματα που δεν απορρέουν ευθέως από την καντιανή ιδέα της αυτονομίας, αλλά συγκροτούνται στο επίπεδο της κοινωνικής ωφέλειας.

Αντιλαμβανόμενος με διαφορετικό τρόπο την κοινωνική συνεργασία απ' ό,τι οι ωφελιμιστές, ο Rawls προβάλλει επιχειρήματα υπέρ της προτεραιότητας της δικαιοσύνης έναντι της αποτελεσματικότητας και της κοινωνικής ευημερίας. Η

θεωρία του συγκροτείται ως εναλλακτική πρόταση διανεμητικής δικαιοσύνης έναντι του ωφελιμισμού. Ο τύπος αυτός θεωρητικής προσέγγισης αποδίδει αξιολογική πρωτοκαθεδρία στις «ίσες ελευθερίες της πολιτικής προσωπικότητας» (*equal liberties of citizenship*), δηλαδή τις ατομικές και συμμετοχικές ελευθερίες που θεσμοθετούν τα συντάγματα των φιλελεύθερων δημοκρατιών. Ως ίσοι, όλοι οι πολίτες έχουν «ίσο δικαίωμα στο πιο εκτενές συνολικό (πλήρως επαρκές)¹ σύστημα ίσων βασικών ελευθεριών, που είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σύστημα ελευθερίας για όλους» [ΘΔ, σ. 355]. Η προστασία των θεμελιωδών ελευθεριών, περιλαμβανομένου και του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας, κρίνεται αναγκαία προκειμένου να καταστεί δυνατή η άσκηση των δύο «ηθικών δυνάμεων» (*moral powers*) των ατόμων, δηλαδή της ικανότητάς τους για ένα αίσθημα δικαιοσύνης και μια αντίληψη περί αγαθού. Εφόσον έχουν, κατά προτεραιότητα, κατοχυρωθεί πλαίσια ατομικών δικαιωμάτων εγείρεται ζήτημα προσδιορισμού κριτηρίων ενεργοποίησής τους σε ιστορικές κοινωνίες. Τέτοια κριτήρια, εν σχέσει με τα οποία δύναται να εκτιμηθούν ζητήματα κοινωνικής ωφέλειας, αφορούν στην ισότητα των ευκαιριών και τη δικαιολόγηση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Οι όροι της κοινωνικής συνεργασίας αξιολογούνται τόσο από τη άποψη της ηθικής ισότητας των πολιτών, όσο και από τη σκοπιά των περιστάσεων υπό τις οποίες συγκροτούνται διαφορετικά επίπεδα κοινωνικο-οικονομικής ισχύος και κοινωνικού κύρους. Ως εκ τούτου, η ρωλσιανή θεωρία αποστασιοποιείται και από τις σύγχρονες νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις, οι οποίες, αντλώντας από τη θεωρία των παιγνίων, περιορίζονται σε αρχές διαδικαστικής δικαιοσύνης.

Η ιδέα που κρύβεται πίσω από τη συμβολαιακή κατασκευή είναι ότι, εφόσον τα συμβαλλόμενα μέρη αγνοούν τις συγκεκριμένες αντιλήψεις περί αγαθού και τις ιδιαίτερες ικανότητες των πολιτών που αντιπροσωπεύουν δεν έχουν παρά να συναινέσουν σε ένα σχήμα κοινωνικής συνεργασίας που θα αποβαίνει εις όφελος όλων. Η λήψη απόφασης υπό συνθήκες αβεβαιότητας αποκλείει τη δυνατότητα συναίνεσης σε μια κοινωνική διαρρύθμιση που θα αποβαίνει υπέρ των μελών μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης ή όσων θα είναι σε θέση να προάγουν τη

¹ Αποδεχόμενος την ασκηθείσα από τον H. L. A. Hart κριτική (βλ. H. L. A. Hart, «Rawls on Liberty and its Priority», εις N. Daniels (ed) *Reading Rawls: Critical Studies of A Theory of Justice*, Blackwell, Οξφόρδη, 1985, σ. 230-52), ο Rawls, αντικαθιστά στην αρχική διατύπωση της πρώτης αρχής δικαιοσύνης τη φράση «πιο εκτενές συνολικό σύστημα» με τη φράση «πλήρως επαρκές σύστημα» (*a fully adequate scheme*), βλ. ΠΦ, σ. 29. Η αρχική διόρθωση εμπεριέχεται εις J. Rawls, «The Basic Liberties and Their Priority», εις Sterling McMurrin (ed), *The Tanner Lectures on Human Values, III*, Salt Lake City, University of Utah Press, 1982.

συνάρτηση της κοινωνικής ευημερίας (ωφελιμισμός) ή θα διακρίνονται από συγκεκριμένες αρετές (τελειοκρατία). Αποκλείει, επίσης, τη μαρξική αντίληψη «από τον καθένα σύμφωνα με την ικανότητά του στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του». Συνεπώς, θα κατισχύσουν τάσεις εξισωτικές. Ωστόσο, εύλογο, επίσης, θα κριθεί να μετριαστεί η αρχή της ισότητας στον βαθμό που μια άνιση κατανομή του κοινωνικού πλούτου θα αποφέρει οφέλη σε όλους. Δίνοντας το στίγμα της θεωρίας του, ο Rawls αποφαινεται ότι «δεν υπάρχει αδικία στο να αποκομίζουν κάποιοι μεγαλύτερα οφέλη, αν με τον τρόπο αυτό βελτιώνεται η κατάσταση των λιγότερο ευνοημένων από την τύχη» [ΘΔ, σ. 40]. Η συνθήκη της άγνοιας στη συμβολαιακή οπτική καθιστά ορθολογική επιλογή την αρχή της «μεγιστοποίησης του ελαχίστου» (*maximin principle*), δηλαδή την αρχή που εξασφαλίζει το maximum των πλεονεκτημάτων στο χειρότερο πιθανό ενδεχόμενο. Έτσι, η δεύτερη, κατά λεξικογραφική ιεράρχηση, αρχή δικαιοσύνης αξιώνει να διευθετούνται οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες κατά τρόπο, ώστε και οι δύο α) να αποβαίνουν προς το μεγαλύτερο όφελος των λιγότερο ευνοημένων (*αρχή της διαφοράς, difference principle*) και β) να συνδέονται με αξιώματα και θέσεις ανοιχτές σε όλους, υπό συνθήκες ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών (*αρχή της ακριβοδίκαιης ισότητας των ευκαιριών, principle of fair equality of opportunity*)» [ΘΔ, σ. 355].

Προκαταλαμβάνοντας το επιχείρημα που θα αναπτύξουμε στις σελίδες που ακολουθούν, σημειώνουμε εδώ, για την πληρέστερη κατανόηση της βάσης ανάπτυξης της *Θεωρίας*, ότι η θεμελίωση της επιζητούμενης συναίνεσης επιχειρείται σε τρία διαφορετικά επίπεδα: α) στο πλαίσιο της συμβολαιακής διαβούλευσης, με τη μορφή υποθετικής συναίνεσης υποκειμένων που ορίζονται με «αυστηρά θεωρητικό» τρόπο, β) στο πλαίσιο της «ιδανικής θεωρίας», υπό τύπου συναίνεσης ελεύθερων και ίσων πολιτών, που αποτελούν τα μέλη του προς επίτευξη ιδανικού της ευτεταγμένης κοινωνίας και, τέλος, γ) στο πλαίσιο των σύγχρονων, υφιστάμενων, κοινωνιών. Από τη δυνατότητα επίτευξης του τρίτου είδους συναίνεσης θα εξαρτηθεί και η πρακτική αξιοπιστία της θεωρίας, εφόσον η συναίνεση πραγματικών πολιτών στην αξιακή βάση οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων προϋποθέτει αναδρομή στους όρους δόμησης της θεωρίας. Η διασύνδεση του ιδεατού με το υπάρχον επιχειρείται με κριτήριο τη συνάφεια των συμβολαιακά συναγόμενων κανονιστικών αιτημάτων προς τις θεμελιώδεις ηθικοπολιτικές πεποιθήσεις πραγματικών ανθρώπων με αληθινά συμφέροντα. Εάν για τη δεσμευτικότητα των αρχών θεωρείται κρίσιμη η επίτευξη αναστοχαστικής ισορροπίας με τις έγκριτες εκτιμήσεις, νομιμοποιείται το ερώτημα: τι

δικαιολογεί την αυτοτελή ορθότητα των αρχών, σε συνθήκες που δεν χαρακτηρίζονται από τους όρους της αρχικής συμβολαιακής υπόθεσης, ώστε η αρετή της δικαιοσύνης να προηγείται των κριτηρίων αποτίμησης των αξιών της, όπως αιτείται η ρωλσιανή θεωρία;

Στις ενότητες που έπονται θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε κριτικά το μεθοδολογικό υπόβαθρο της θεωρίας περί δικαιοσύνης του Rawls. Στο πλαίσιο της μελέτης εξετάζονται οι όροι συγκρότησης του κοινωνικού συμβολαίου και η ισχύς των κανονιστικών αιτημάτων της θεωρίας. Το ερευνητικό πεδίο περιορίζεται στις ουσιώδεις διαστάσεις διάρθρωσης του επιχειρήματος της *Θεωρίας της Δικαιοσύνης*². Γι' αυτό και κατά την ανάλυσή μας θα γίνεται αναφορά σε προγενέστερα ή μεταγενέστερα έργα του φιλοσόφου μόνο όπου κρίνεται αναγκαίο, είτε για την πληρέστερη κατανόηση της φιλοσοφικής θέσης του, είτε με πρόθεση να αναδειχθούν οι εδραίες παραδοχές που συνέχουν τη σκέψη του.

Σκοπός της ανά χείρας μελέτης είναι ο κριτικός έλεγχος των αιτημάτων της *Θεωρίας της Δικαιοσύνης* υπό το ερμηνευτικό πρίσμα των μεθοδολογικών της προϋποθέσεων. Ερευνάται ειδικότερα η αξίωση του ρωλσιανού επιχειρήματος να θεωρηθεί ως η συνέχεια της πολιτικοθεωρητικής παράδοσης του κλασικού φιλελευθερισμού και δη της καντιανής προβληματικής της αυτονομίας. Δεδομένου ότι αίτημα της θεωρίας του Rawls είναι να αναγνωρίζονται οι συμβολαιακά συναγόμενες αρχές ως κατηγορικές προσταγές με την καντιανή έννοια, ο αμερικανός θεωρητικός επιφορτίζεται το βάρος να καταδείξει για ποιους λόγους η ατομικά ορθολογική επιλογή υποθετικών υποκειμένων, που τελούν υπό τις ιδανικές συνθήκες της αφετηριακής συμβολαιακής υπόθεσης, δικαιολογεί δεσμευτικές αρχές «πολιτικής ηθικής» [ΘΔ, σ. 266], που συνιστούν αντικείμενο του ρωλσιανού κοινωνικού συμβολαίου.

Το επιχείρημα που θα αναπτυχθεί συναινεί στην άποψη ότι η κανονιστική διευθέτηση αμφιλεγόμενων ηθικοπολιτικών ζητημάτων προαπαιτεί αναγωγή σε ένα σύνολο αξιών, που είναι προκαταρκτικά δεσμευτικές. Υπό το φως τούτης της αξιολογικής προοπτικής θα διατυπώσουμε τα ακόλουθα ερωτήματα, που αφορούν

² Οι υπομνηματικές σημειώσεις παραπέμπουν στην ελληνική μετάφραση, βλ. J. Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, μτφ. Φ. Βασιλόγιαννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης, Α. Τάκης, Αθήνα, Πόλις, 2001, η οποία ακολούθησε την αγγλική έκδοση του 1999, με τίτλο *A Theory of Justice – Revised Edition*, Cambridge, Mas.: Harvard University Press. Στην έκδοση του 1999 ο Rawls πρόβη σε ορισμένες τροποποιήσεις του αρχικού κειμένου (βλ. J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mas.: Harvard University Press 1971), λαμβάνοντας υπόψη του την κριτική που ασκήθηκε στο ενδιάμεσο διάστημα.

στο πρόβλημα της ηθικής δικαιολόγησης μιας υπό κρίση αξίας με μοναδικό κριτήριο τη δυνατότητα έλλογης συναίνεσης: *Ποιες οι συνεπαγωγές της δικαιολόγησης αρχών δικαιοσύνης χωρίς προσφυγή σε a priori ηθικές αρχές; Η σύλληψη ενός κοινωνικού συμβολαίου με αφαίρεση από τα ηθικά περιεχόμενα, την υλική αφετηρία και τις επιμέρους ατομικές σκοποθεσίες μπορεί να εγείρει δεσμευτικές αξιώσεις για τους δρώντες; Από την εσωτερική διάρθρωση της θεωρίας αποκλείονται οι επιμέρους ατομικές βουλήσεις. Μπορεί όμως να παραχθεί η γενική βούληση, κατά το αξίωμα του Rousseau; Η ηθική στάση δύναται να θεμελιωθεί στην άγνοια; Η δυνατότητα αμοιβαίας συμφωνίας στο πλαίσιο μιας διαδικαστικής αντίληψης, αρθρωμένης κατά τους όρους της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, μπορεί να δικαιολογήσει αρχές δικαιοσύνης που θα αναγνωρίζονται ως κατηγορικές προσταγές, όπως ισχυρίζεται ο Rawls ακολουθώντας το αίτημα του Kant; Πώς προσεγγίζεται εν τέλει το πρόβλημα της ηθικής θεμελίωσης; Τι συνεπάγεται, τόσο για τον δεοντολογικό χαρακτήρα της θεωρίας όσο και για τη δεσμευτικότητα των αρχών της δικαιοσύνης, η εξάρτηση της επιλογής των αρχών από την επιθυμία για πρωταρχικά αγαθά;*

Η μελέτη θα εστιάσει στην κατανόηση και την κριτική ανασυγκρότηση του επιχειρήματος της *Θεωρίας της Δικαιοσύνης* με βάση τα θιγόμενα εδώ ερωτήματα. Η ανάλυσή μας θα διασταυρωθεί με αντίπαλες, ιδεολογικά και πολιτικά, αντιλήψεις δικαιοσύνης, ώστε να παρατεθούν (πλην, όμως, αναγκαστικά ατελώς) όψεις της σύγχρονης θεωρητικής αντιπαράθεσης σχετικά με την ίση και αμερόληπτη μεταχείριση των πολιτών από την εκάστοτε κρατική εξουσία. Στόχος είναι να εκτιμηθεί το εύρος των αποκλίσεων αλλά και να αποτιμηθεί ο βαθμός σύμπτωσης της ρωλσιανής θεωρίας προς τύπους θεμελίωσης πολιτικών κανόνων που η ίδια αμφισβητεί. Δεδομένου ότι οι απαντήσεις στο μείζον ζήτημα της δικαιοσύνης ποικίλουν αναλόγως του τρόπου με τον οποίο τίθενται οι όροι του προβλήματος της ηθικής θεμελίωσης των κανόνων δικαίου και του συστήματος κοινωνικής συνεργασίας που τους αντιστοιχεί, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν στο πρώτο μέρος της μελέτης οι επιστημολογικές προκείμενες και οι κανονιστικές δεσμεύσεις από τις οποίες αφορμάται η *Θεωρία της Δικαιοσύνης*. Στο πλαίσιο αυτό ενδιαφέρει η διάρθρωση του επιχειρήματος για τη διατύπωση κανονιστικών αρχών δικαιοσύνης και η δικαιολόγηση της συμβολαιακής διαδικασίας για την παραγωγή συναίνεσης στο πολιτικό σώμα.

Στο δεύτερο μέρος σκιαγραφούνται τα συστατικά μέρη του πρωταρχικού συμβολαίου και επιχειρείται η ανασκευή της ρωλσιανής κριτικής στην αρχή της

μέσης ωφελιμότητας. Στις δύο πρώτες ενότητες του δεύτερου μέρους μελετάται ο τρόπος δόμησης της συμβολαιακής κατασκευής. Ειδικότερα, στην πρώτη ενότητα αναλύεται η υπόθεση της άγνοιας στο συμβολαιοκρατικό επιχείρημα. Ο Rawls επιχειρηματολογεί υπέρ αυτής επικαλούμενος την καντιανή προβληματική της αυτονομίας και της κατηγορικής προσταγής. Η ανάλυση στο παρόν πλαίσιο ενδιαφέρει από τη σκοπιά συγκρότησης της ηθικής σκοπιάς εν αγνοία των φυσικών περιστάσεων και των ειδικών κοινωνικοπολιτικών συγκυριών, που αντιστοιχεί σε έναν τύπο κατασκευής της δομής του ατομικού πράττειν χωρίς αναφορά σε ένα πεδίο αυτοθεμελιούμενων αξιακών δεσμεύσεων.

Στη δεύτερη ενότητα εξετάζονται βασικοί όροι του συμβολαίου, όπως η αντίληψη ορθολογικότητας που προκρίνεται από το είδος παιγνίου που επιλέγει ο Rawls, η «ισχνή αντίληψη αγαθού» (*thin theory of the good*), που περιλαμβάνει την επιθυμία για «πρωταρχικά αγαθά», και η υπόθεση της «αμοιβαίας αδιαφορίας» (*mutual disinterestedness*) κατά τον χαρακτηρισμό των περιστάσεων της δικαιοσύνης. Η ανάπτυξη των ανωτέρω υποθέσεων εστιάζει στα κίνητρα των διαβουλευόμενων μερών, εν σχέσει με τα οποία ελέγχεται η αξίωση κατηγορικής ισχύος των αιτημάτων της θεωρίας και εξετάζεται η δυνατότητα σύγκλισης των επιμέρους, αμοιβαίως αδιάφορων, βουλήσεων σε μια κοινή έννοια δικαιοσύνης, από την οποία εκπηγάζει η γενική βούληση των κοινωνιών.

Ακολούθως, στην τρίτη ενότητα του δεύτερου μέρους αναλύεται η έλλογη συλλογιστική διαδικασία που οδηγεί στις αρχές της δικαιοσύνης. Στο παρόν πλαίσιο επιχειρείται η ερμηνεία του αντιωφελιμιστικού προσανατολισμού της *Θεωρίας*, υπό το πρίσμα της ασκηθείσας από τον Rawls κριτικής στην αρχή της μέσης ωφελιμότητας, που εισηγείται ο J. S. Mill. Η κριτική εκ μέρους του Rawls στον Mill, από τη σκοπιά του μοντέλου της *ιδιοκτησιακής δημοκρατίας*, καταδεικνύει τις διαφορετικές συνεπαγωγές της φιλελεύθερης ιδέας της ακριβοδίκαιης ισότητας, αν και δεδομένης της διατήρησης των δομών της καπιταλιστικής οικονομίας. Με άξονα ανάλυσης την αρχή της μεγιστοποίησης, την αρχή της διαφοράς και την ιδέα της ευημερίας, οι αναπτύξεις της αυτής ενότητας στοχεύουν στην ανάδειξη του προβληματισμού περί του εάν η ρωλσιανή θεωρία είναι πράγματι απαλλαγμένη ωφελιμιστικών κριτηρίων, καταφέροντας έτσι επιτυχώς να αποφύγει τη συζήτηση περί ωφελιμότητας. Αφετέρου, επιχειρείται η αξιολόγηση της ριζοσπαστικής διάστασης της ρωλσιανής θεωρίας έναντι διαδικασιών αναπροσδιορισμού των όρων

της κοινωνικής συνοχής, που σηματοδοτούν το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται και από το οποίο αφορμάται ο εκφραστής της.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν υποστηρίζεται ότι η έλλογη αποδοχή των όρων που θα πρέπει να πληροί η πρωταρχική συμφωνία δεν επαρκεί για την αυτοτελή εγκυρότητα των κανόνων που θα επιλεγούν. Η διακρίβωση ενός σημείου αναστοχαστικής ισορροπίας πιστοποιεί μεν το δεδομένο της επελθούσας συναίνεσης, αλλά αδυνατεί να αποφανθεί περί της περιεχομενικής ορθότητας και κατηγορικής ισχύος των αρχών δικαιοσύνης, επί των οποίων επέρχεται συναίνεση. Οι προϋποθέσεις συγκρότησης του συμβολαιακού επιχειρήματος καθιστούν τις αρχές της πολιτικής ηθικής ευάλωτες σε αμφισβήτηση και επαναπροσδιορισμό, εφόσον δεν απορρέουν από ένα σύστημα αυτοθεμελιούμενων και άχρονων αξιών, αλλά συναρτώνται με το αναμενόμενο από την κοινωνική συνεργασία όφελος.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Αξιακές προαποφάσεις και μεθοδολογικές επιλογές

Πρωταρχικό συμβόλαιο:

η μέθοδος δικαιολόγησης και η στόχευση

Μεθοδολογική σκόπευση της θεωρίας είναι να επεξεργαστεί «μια αντίληψη δικαιοσύνης που γενικεύει και μεταφέρει σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης την οικεία θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, όπως αυτή συναντάται, για παράδειγμα, στον Locke, τον Rousseau και τον Kant» [ΘΔ σ. 36]. Με τη φράση αυτή, ο Rawls προσδένει τη θεωρία του στη συμβολαιοκρατική παράδοση της νεότερης πολιτικής φιλοσοφίας, πλαισιώνοντας το επιχείρημά του υπέρ των δύο αρχών της δικαιοσύνης, με την ιδέα της σύμβασης μεταξύ των πολιτών ως ελεύθερων και ίσων προσώπων. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει τους δεσμούς του με τη μακρά παράδοση της θεωρίας του συμβολαίου και ιδιαίτερα με την καντιανή ηθική φιλοσοφία [ΘΔ, σ. 18]. Η ευθυγράμμιση με αυτό το ρεύμα σκέψης, «βοηθάει στο ξεκαθάρισμα των ιδεών και εναρμονίζεται με τη φυσική ευλάβεια» [ΘΔ, 42]. Καίτοι ο όρος συμβόλαιο μπορεί να επισύρει αρνητικές συμπαραδηλώσεις³, υποστηρίζεται, ωστόσο, ότι «αν λάβει κανείς τις δέουσες προφυλάξεις, ο όρος αυτός δεν είναι αρνητικός» [ΘΔ, σ. 42]. Το επιχείρημα θα μπορούσε να διατυπωθεί και «με πιο τυπική μορφή», σημειώνει ο συγγραφέας, αλλά η συμβολαιακή κατασκευή «επιτρέπει μεγαλύτερη οικονομία λόγου, είναι πιο παραστατική, και δίνει έμφαση σε ουσιώδη στοιχεία που διαφορετικά θα μπορούσαμε εύκολα να τα παραβλέψουμε» [ΘΔ, σ. 176].

³ Για όψεις της πολυσχιδούς κριτικής που κατά καιρούς έχει διατυπωθεί έναντι των συμβολαιακών κατασκευών, με σημείο αναφοράς τη σχέση πολίτη και υποκειμένου ηθικής δράσης, βλ. Π. Σούρλας, «Πρόσωπα και Πολίτες. Όψεις του Φιλελευθερισμού και του Κοινωνικού Συμβολαίου», *Ισοπολιτεία*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997, τομ. Ι, α.τ. 1, σ. 115-25.

Κατά τον αμερικανό φιλόσοφο, η ηθική και πολιτική δικαιολόγηση των αρχών που θα διέπουν τη βασική κοινωνική δομή ανακύπτει ως αποτέλεσμα ενός νοητικού πειράματος (*thought experiment*), διαρθρωμένου κατά προφανή αντιστοιχία προς την καντιανή υπόθεση του «ως εάν».⁴ Η δημόσια αναγνώριση της ακριβοδικίας των θεσμών έλκεται από τη διαπίστωση των κοινωνιών ότι η συνεργασία τους υπόκειται σε αρχές που θα συναινούσαν από κοινού «ελεύθερα και ίσα πρόσωπα κάτω από περιστάσεις που είναι ακριβοδίκαιες» [ΘΔ, σ. 39]. Υπογραμμίζοντας ότι «οι απόψεις του αναγνώστη και του συγγραφέα είναι οι μόνες κρίσιμες» για την επιτυχή έκβαση του πειράματος [ΘΔ, σ. 81], ο Rawls απευθύνεται στον πολίτη της σύγχρονης κοινωνίας καλώντας τον να μεταβεί νοερά σε μια αμιγώς υποθετική κατάσταση, σκηνοθετημένη σύμφωνα με τις θεωρητικές επιλογές του φιλοσόφου, όπου πρόσωπα νοούμενα κατά αυστηρά «θεωρητικό τρόπο» [ΘΔ, σ.185] συνδιαλέγονται εκφράζοντας την επιθυμία τους να συμβιώσουν στο πλαίσιο μιας ευτεταγμένης πολιτείας και να ορίσουν διαπαντός «πώς πρέπει να διακανονίζουν τις αξιώσεις του ενός έναντι του άλλου, καθώς και τι θα περιλαμβάνει ο ιδρυτικός χάρτης της κοινωνίας τους» [ΘΔ, σ. 37]. Οι επιλογές των υποθετικών υποκειμένων που διαβιούν στο παραστατικό εύρημα της αρχικής κατάστασης επιλογής (*πρωταρχική θέση, original position*), εν είδει αντιπροσώπων των πολιτών, καθορίζουν τις αρχές της δικαιοσύνης.

Η αρχή της πολιτικής νομιμοποίησης στο ρωλσιανό επιχείρημα στοιχειοθετείται κατά τρόπον ώστε η εφαρμογή του θετικού δικαίου να είναι προϊόν ελεύθερης συναίνεσης. Η κρατική εξουσία υποστηρίζεται πρόθυμα και ελεύθερα ακόμη και από εκείνους που δεν συμμερίζονται τη βάση δικαιολόγησης της γενικής δομής της εξουσίας, δηλαδή του συντάγματος, όταν εγγυάται την ακριβοδίκαιη και ισότιμη μεταχείριση όλων των πολιτών, όποιες κι αν είναι οι προσωπικές τους πεποιθήσεις. Κανένα περιεκτικό δόγμα⁵ δεν αρμόζει να καταστεί καθοριστικό για τη

⁴ Βλ. Α. Μελά, «Η “Καντιανή Ερμηνεία” της Θεωρίας της Δικαιοσύνης του J. Rawls», εις: *Για τον Ιμάνουελ Καντ-200 Χρόνια Μετά*, (Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου), Νήσος, Αθήνα, 2006, σ. 354.

⁵ Με τη δημοσίευση του *Πολιτικού Φιλελευθερισμού*, ο Rawls προβαίνει στην ουσιώδη για την αξίωση της πρακτικής εφαρμογής της *Θεωρίας* διάκριση μεταξύ περιεκτικού φιλοσοφικού δόγματος (*comprehensive doctrine*) και πολιτικής αντίληψης (*political conception*) της δικαιοσύνης. Στη *Θεωρία* η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία, λόγω της προσφυγής στην καντιανή ιδέα της ηθικής αυτονομίας, παρουσιάζεται ως μια περιεκτική ηθική θεώρηση που, δεδομένης της διαπίστωσης και αποδοχής του εύλογου πλουραλισμού, καθιστά το ιδανικό μιας εύτακτης κοινωνίας μη ρεαλιστική δυνατότητα. Βλ. *ΠΦ*, σ. 5. Οι μεταλλάξεις που εντοπίζουμε στον *Πολιτικό Φιλελευθερισμό* σηματοδοτούν την «πολιτική» στροφή της θεωρίας προς την αναζήτηση μιας αντίληψης δικαιοσύνης που θα αντλεί τη δικαιολόγησή της από αξίες πολιτικές και θα συγκεντρώνει την «επάλληλη συναίνεση» (*overlapping*

διαμόρφωση των οργανωτικών αρχών ενός συνταγματικού καθεστώτος. Θεμέλιο νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας αποτελεί η τήρηση της φιλελεύθερης αρχής της νομιμότητας.⁶ Η διευθέτηση της ενδεχόμενης αντιπαράθεσης μεταξύ αξιών και στόχων διενεργείται εντός του πλαισίου που διαγράφει η υπέρτερη όλων των άλλων αξιών αρχή της δικαιοσύνης. Η πολιτική εκλαμβάνεται, έτσι, ως ένα εφεύρημα για τη χάραξη διαδικαστικών προϋποθέσεων που θα εγγυηθούν την αρμονική συνύπαρξη των πολιτών.⁷ Κατά την επιδίκαση ουσιωδών ζητημάτων συνταγματικής τάξης και βασικών ερωτημάτων κοινωνικής δικαιοσύνης η νομιμότητα της γενικής δομής της εξουσίας κρίνεται, εν τέλει, από την ικανότητά της να εφαρμόζει κριτήρια και διαδικασίες που όλοι οι πολίτες θα μπορούν να αποδεχθούν.

Απαιτώντας ομοφωνία και υπό το πρίσμα της αποδοχής του πλουραλισμού⁸ των αντιλήψεων περί αγαθού βίου που ενστερνίζονται οι πολίτες, ο ρωλσιανός φιλελευθερισμός εκλαμβάνει ως μη ρεαλιστική τη δυνατότητα να γίνει αποδεκτή, ως νομιμοποιητικό θεμέλιο της πολιτειακής δομής, μια ηθική αυθεντία, όπως λ.χ. ένα ιερό κείμενο ή ένας θεσμός θεμελιωμένος στη δύναμη της θρησκευτικής πίστης ή της παράδοσης. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν είναι δυνατή η συμφωνία «ως προς μια ηθική τάξη αξιών ή τις επιταγές αυτού που κάποιοι αντιλαμβάνονται ως φυσικό δίκαιο».

consensus) των ποικίλων θρησκευτικών, φιλοσοφικών και ηθικών δογμάτων, στο μέτρο που συμμερίζονται την ανάγκη ενός «πολιτικού» συγκερασμού. Παρά τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στη *Θεωρία της Δικαιοσύνης* και τον *Πολιτικό Φιλελευθερισμό*, η στρατηγική που ακολουθεί ο φιλόσοφος είναι η ίδια, στον βαθμό που η δομή της άγνοιας ελέγχει το εύρος των διαθέσιμων πληροφοριών κατά τη διαδικασία σύναψης του συμβολαίου. Ήδη στη *Θεωρία*, περιεκτικά ηθικά δόγματα δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν εφόσον, δυνάμει του πέπλου άγνοιας, έχει αποκλειστεί κάθε δυνατότητα πρόσβασης στη σχετική προς περιεκτικές αντιλήψεις γνώση.

⁶ «Ο τρόπος που ασκούμε την εξουσία», σημειώνει ο συγγραφέας, «είναι εντελώς πρέπει όταν αυτή ασκείται σύμφωνα με ένα σύνταγμα, τα θεμελιώδη στοιχεία του οποίου όλοι οι πολίτες, ως ελεύθεροι και ίσοι, μπορούν εύλογα να αναμένεται ότι τα ενστερνίζονται στο φως των αρχών και των ιδανικών που είναι αποδεκτά στον επίκοινο ανθρώπινο τους λόγο», ΠΦ, σ. 177 και συμπληρωματικά, ΔΚ, σ. 178-9.

⁷ Για μια πραγμάτευση αυτού του σημείου καθώς και τις κριτικές ενστάσεις του κοινοτιστικού ρεύματος στην φιλελεύθερη αντίληψη της ουδετερότητας του κράτους βλ. Γ. Μολύβας, «Ο Sandel και τα Θεμέλια της Κοινοτιστικής Αμφισβήτησης του Ρωλσιανού Φιλελευθερισμού», Εισαγωγικό σημείωμα στην ελληνική μετάφραση (από τον ίδιο) της μελέτης του Μ. Sandel, *Ο Φιλελευθερισμός και τα Όρια της Δικαιοσύνης*, Πόλις, Αθήνα, 2003, σ. 21-3.

⁸ Ο Rawls αποδίδει αξία στον πλουραλισμό των περιεκτικών αντιλήψεων και υποστηρίζει ότι η αποδοχή του δεν συνιστά εμπόδιο για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής στις σύγχρονες πολιτισμικά ανομοιογενείς κοινωνίες. Με τον τρόπο αυτό τροφοδοτεί το χάσμα στους κόλπους της βορειοαμερικανικής πολιτικής φιλοσοφίας, που σηματοδότησε η έκδοση της *Θεωρίας* και η μετέπειτα κριτική της από τον Μ. Sandel. Βλ. Μ. Sandel, *ό.π.* Το ότι στον *Πολιτικό Φιλελευθερισμό* ο συγγραφέας εκκινεί από το δεδομένο της εύλογης πολλαπλότητας (*reasonable pluralism*) αντικρουόμενων μεταξύ τους περιεκτικών δογμάτων, ως εγγενούς χαρακτηριστικής της δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας, «δεν διαφέρει αισθητά από το ότι σημείο εκκίνησης στη *Θεωρία* είναι κάποιες κοινές και ανεπεξέργαστες παραδοχές που βρίσκουμε στην κοινωνία μας», Γ. Μολύβας, *Δικαιώματα και Θεωρίες Δικαιοσύνης*, Rawls, Dworkin, Nozick, Sen, Πόλις, Αθήνα, 2004, σ. 236. Τόσο στη *Θεωρία* όσο και στον *Πολιτικό Φιλελευθερισμό* η μεθοδολογική διαδικασία θεμελίωσης των αρχών της δικαιοσύνης ανατρέχει στο πλέγμα των ιστορικά εμπεδωμένων δημοκρατικών αξιών.

«Επομένως», διερωτάται ο συγγραφέας, «τι εναλλακτική λύση απομένει από μια συμφωνία που συνάπτουν οι ίδιοι οι πολίτες υπό ακριβοδίκαιες για όλους συνθήκες;» [ΔΚ, σ. 47]. Το ζήτημα της ηθικής θεμελίωσης διακανονίζεται, έτσι, μέσω της επίλυσης ενός προβλήματος διαβούλευσης. Εν προκειμένω, «πρέπει να διακριβώσουμε ποιες αρχές θα ήταν ορθολογικό να υιοθετήσει κανείς με δεδομένη τη συμβολαιακή κατάσταση» [ΘΔ, σ. 43]. Τούτο, σημειώνει ο συγγραφέας, «συνδέει τη θεωρία της δικαιοσύνης με τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής» [ΘΔ, σ. 43]⁹.

Εν όψει των ανωτέρω, η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία διαφοροποιείται από τη συμβολαιοκρατική παράδοση του πρώιμου φιλελευθερισμού. Το κανονιστικό θεμέλιο των αρχών της δικαιοσύνης δεν εντοπίζεται σε μια ανεξάρτητη τάξη ηθικών αξιών, αλλά στην αναπαράστασή τους ως το αποτέλεσμα της έκβασης μιας κατάλληλης κατασκευαστικής διαδικασίας, ικανής να αναδείξει εύλογες¹⁰ προϋποθέσεις και περιορισμούς που, αν εφαρμοστούν πιστά κατά τη δημόσια διαβούλευση, θα οδηγήσουν σε ομόφωνη αποδοχή των αρχών της δικαιοσύνης. Βάσει της ιδέας του πολιτικού κονστρουκτιβισμού¹¹, «ορθολογικά πρόσωπα (ή οι αντιπρόσωποί τους) υιοθετούν, στο πλαίσιο ορισμένων εύλογων προϋποθέσεων, κάποιες αρχές με τις οποίες ρυθμίζουν τη βασική δομή της κοινωνίας» [ΠΦ, σ. 9]. Τούτων δοθέντων, η θεωρητική σύλληψη των αρχών της «πολιτικής ηθικής» δεν συνιστά ζήτημα αναγωγής στο υπερβατολογικό πλαίσιο της ανθρώπινης «φύσης», κατά το πρότυπο

⁹ Στη *Θεωρία* ο Rawls αποφαινεται ότι «η θεωρία της δικαιοσύνης αποτελεί μέρος, το πιο σημαντικό ίσως, της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής», *ΘΔ*, σ. 42, θέση που ανασκευάζει σε μεταγενέστερο κείμενό του, καθώς αναγνωρίζει ότι αφήνει περιθώριο για μια εσφαλμένη ανάγνωση της θεωρίας του, βλ. *JFPNM*, σ. 401 σημ. Όπως επεξηγεί και στο *ΔΚ*, σ. 398, σημ., γίνεται μεν χρήση των τεχνικών της ορθολογικής επιλογής, αλλά, «δεν υπάρχει καμία σκέψη να συναχθούν αυτές οι αρχές [δικαιοσύνης] από μία και μοναδική κανονιστική έννοια, αυτήν της ορθολογικότητας». Ο Rawls επιχειρεί έτσι να αποστασιοποιηθεί από τις θεωρίες ορθολογικής επιλογής, προκειμένου να ενισχύσει την καντιανή ερμηνεία της θεωρίας του.

¹⁰ Οι περιορισμοί υπό τους οποίους τελούν τα μέρη του νοητικού πειράματος ονομάζονται από τον συγγραφέα *εύλογο* (*reasonable*). Αντλώντας από την καντιανή ηθική φιλοσοφία, η έννοια του ευλόγου διακρίνεται από την έννοια του ορθολογικού (*rational*), βλ. *ΠΦ*, σ. 80, σημ. Το εύλογο συνδέεται με την ικανότητα ενός αισθήματος δικαιοσύνης, ενώ το ορθολογικό με την αντίληψη του αγαθού. Υπό το φως του ευλόγου τα δρώντα υποκείμενα διαμορφώνουν τον δημόσιο χώρο όντας διατεθειμένα να προτείνουν και να αποδεχθούν τους όρους της ακριβοδικαίας συνεργασίας που αναμένεται ότι θα γίνουν αποδεκτοί από όλους. Το εύλογο είναι τρόπον τινά «δημόσιο», καθώς επιτρέπει την είσοδο «στο δημόσιο χώρο των άλλων», *ΠΦ*, σ. 155. Η κατηγορία του ορθολογικού, αντιθέτως, αναπαριστά την ατομική σκοπιά του δρώντος υποκειμένου. Οι εύλογοι περιορισμοί του ορθοκανονιστικού συλλογισμού επιβάλλονται προκειμένου οι ορθολογικές κρίσεις των μερών να περιβληθούν status ηθικών αρχών. Μέσω της σχέσης των δύο εννοιών, εκφράζεται η πρόθεση της θεωρίας να συμβιβάσει την ιδέα της αμοιβαιότητας με το ίδιον συμφέρον. Για την ερμηνεία των δύο εννοιών βλ. *KCMT*, σ. 315-20. Πρβλ. Κ. Παπαγεωργίου, *Η Πολιτική Δυνατότητα της Δικαιοσύνης*, Νήσος, Αθήνα, 1994, σ. 108-9, Ν. Αγγελής, «Η Θεωρία της Δικαιοσύνης και οι Θεμελιώδεις Ελευθερίες κατά τον J. Rawls», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 2004, τ.ε.σ. II, σ. 68-9, 93-4.

¹¹ Για την ιδέα του πολιτικού κονστρουκτιβισμού και το πώς στον πολιτικό φιλελευθερισμό περιορίζεται στο πολιτικό πεδίο, εν αντιθέσει με τον ηθικό κονστρουκτιβισμό, βλ. *ΠΦ*, σ. 130-70.

της διαφωτιστικής κανονιστικής παράδοσης της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου, αλλά, ζήτημα επεξεργασίας και υπόδειξης ιδεωδών συνθηκών διεξαγωγής μιας έλλογης διαδικασίας λήψης αποφάσεων ως προς τους όρους αμοιβαία ωφέλιμων διακανονισμών. Αντί μιας προσφυγής στην ιδέα της φύσης, ως σχεδιάσμα του Λόγου που στοχεύει στη μορφοποίηση ενός ηθικοπολιτικού κώδικα ανθρώπινης ευθύνης και συμπεριφοράς, επινοείται μια τεχνική κοινωνικής διαπραγμάτευσης σχετικά με την κατανομή των ωφελημάτων της κοινωνικής συνεργασίας. Η έννοια της δικαιοσύνης κατανοείται, έτσι, ως αποτέλεσμα των διανεμητικών συμβάσεων μεταξύ ορθολογικώς δρώντων στο πλαίσιο μιας ειδικά αρθρωμένης θεώρησης διαπραγμάτευσης.

Πρωταρχικό μέλημα της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας είναι η ρύθμιση του τρόπου με τον οποίο «οι μείζονες κοινωνικοί θεσμοί διανέμουν δικαιώματα και υποχρεώσεις, καθορίζοντας την κατανομή των πλεονεκτημάτων της κοινωνικής συνεργασίας» [ΘΔ, σ. 31]. Για τον Rawls το πρόβλημα της έλλογης σύλληψης των αρχών της δικαιοσύνης τίθεται ως ζήτημα διανομής θεμελιωδών κοινωνικών αγαθών που τελούν υπό συνθήκες «ήπιας σπανιότητας» (*moderate scarcity*). Η προέλευση της ιδέας της δικαιοσύνης ανάγεται αφενός στις ανεπάρκειες που απορρέουν από το δεδομένο της υλικής σπανιότητας, αφετέρου δε στα ατομιστικά γνωρίσματα της ανθρώπινης ψυχοδομής. Σύμφωνα με την ανθρωπολογική προσέγγιση της θεωρίας, ένα από τα πάγια γνωρίσματα του χαρακτήρα των ανθρώπων είναι η έλλειψη αλτρουιστικής προδιάθεσης, που εξωθεί στην προβολή αλληλοσυγκρουόμενων αξιώσεων επί των πόρων που πρόκειται να διανεμηθούν. Τα άτομα διεκδικούν για τον εαυτό τους όλο και μεγαλύτερο μερίδιο, αποβλέποντας στη μεγιστοποίηση της ευζωίας τους. «Αν δεν υφίσταντο αυτές οι περιστάσεις δεν θα χρειαζόταν η αρετή της δικαιοσύνης, όπως δεν θα χρειαζόταν και το φυσικό θάρρος, αν εξέλιπαν οι απειλές κατά της ζωής ή της σωματικής ακεραιότητας» [ΘΔ, σ. 164]. Συνεπεία της έλλειψης ισχυρών ενορμήσεων αγαθοβουλίας και δεδομένης της ασυμμετρίας στη σχέση μέσων και αναγκών, η κοινωνική συνεργασία κρίνεται δυνατή και αναγκαία, εφόσον «καθιστά εφικτό για όλους έναν τρόπο διαβίωσης που είναι οπωσδήποτε καλύτερος από εκείνον που θα μπορούσε να εξασφαλίσει κανείς στηριζόμενος αποκλειστικά στις δικές του δυνάμεις» [ΘΔ, σ. 162].¹² Η κοινωνία συλλαμβάνεται, έτσι, ως

¹² Κατά την έκθεση των περιστάσεων της δικαιοσύνης, ο Rawls επεξηγεί ότι ακολουθεί τις αναλύσεις του D. Hume, βλ. ΘΔ, σ. 162, σημ. Πρβλ. τις μελέτες του D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1985, III, II, ii, και *An Inquiry Concerning the Principles of Morals*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1998, III, I, όπου η έννοια της δικαιοσύνης κατασκευάζεται ως «τεχνητή αρετή», που επινοείται λόγω της χρησιμότητάς της για τη λειτουργικότητα των αμοιβαίων

«συνεργατικό εγχείρημα με στόχο το αμοιβαίο όφελος» [ΘΔ, σ. 162]¹³. Η δε έννοια της δικαιοσύνης παράγεται από την ανάγκη υπέρβασης της αβεβαιότητας ως προς τη δυνατότητα επιδίωξης διακριτών στόχων και σκοπών, η εκπλήρωση των οποίων κρίνει τον βαθμό της ευζωίας. Οι αρχές της δικαιοσύνης προορίζονται, έτσι, να παράσχουν «έναν τρόπο απονομής δικαιωμάτων και υποχρεώσεων» και να ορίσουν «την προσήκουσα διανομή των οφελών και των βαρών της κοινωνικής συνεργασίας» [ΘΔ, σ. 29].

Μιλώντας στο όνομα της αστικής φιλελεύθερης κοινωνίας, μιας κοινωνίας που δεν οργανώνεται στη βάση της παράδοσης, το πρόβλημα της διανομής τίθεται, καταρχήν, ως ζήτημα ορθολογικής επιλογής εκείνων των κανονιστικών αρχών που είναι αντικειμενικά, δηλαδή ορθολογικά, κατάλληλες να ρυθμίσουν τη βασική κοινωνική δομή επιτυγχάνοντας τη συναίνεση των ατόμων. Αντλώντας από τη θεωρία των ορθολογικών επιλογών, η έννοια της ορθολογικότητας ερμηνεύεται κατά «τον παγίως αποδεκτό από την οικονομική θεωρία τρόπο», αναλύεται δηλαδή ως συνάφεια «πρόσφορων μέσων για την επίτευξη δεδομένων σκοπών», ενώ επιμελώς

αλληλεξαρτήσεων στο πλαίσιο του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Δεδομένου ότι η υιοθέτηση της χιουμιανής ανάλυσης των περιστάσεων της δικαιοσύνης προϋποθέτει αναδρομή σε εμπειρικές συνθήκες της ανθρώπινης κοινωνίας, που καταδεικνύουν τη λειτουργική χρησιμότητα της δικαιοσύνης, ο Μ. Sandel αμφισβητεί την ικανότητα της ρωλσιανής θεωρίας να θεμελιώσει, κατά το πρότυπο της καντιανής ηθικής, την πρωτοκαθεδρία της δικαιοσύνης και την προτεραιότητα του ορθού έναντι του αγαθού. Βλ. Μ. Sandel, *όπ.*, σ. 116-31, ιδίως 125-6. Το πρόβλημα των «περιστάσεων της δικαιοσύνης» αναδεικνύει το ζήτημα των υφιστάμενων συγκρούσεων συμφερόντων που, σύμφωνα με τη φιλελεύθερη θεωρία, μπορεί να επιλυθεί μόνο από αρχές δικαιοσύνης. Εναλλακτική λύση στο πρόβλημα των περιστάσεων της δικαιοσύνης είναι η εξάλειψη της υλικής σπάνειας, μέσω της αναδιανομής των όρων της κοινωνικής παραγωγής, όπως εισηγείται το μαρξικό έργο, βλ. W. Kymlicka, *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής μας*, μτφ. Γ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2005, σ. 278-9, αλλά και σ. 280 για τα νέα δεδομένα που διαμόρφωσαν οι σύγχρονες οικολογικές κρίσεις, οι οποίες κατέδειξαν ότι ορισμένοι πόροι (λ.χ. ο χώρος, το πόσιμο νερό ή τα αποθέματα πετρελαίου) είναι εγγενώς περιορισμένα ή μη ανεξάντλητα.

¹³ Το σχήμα της αμοιβαία επωφελούς συνεργασίας, (βλ. ΘΔ, σ. 29, 162, JAF, σ. 53-5,) ανταποδίδει την εικόνα μιας τάξικης κοινωνίας στην οποία το όφελος της κάθε τάξης συνδέεται αλυσιδωτά με το όφελος των άλλων. (Για την «αλυσιδωτή σύνδεση» βλ. ΘΔ, σ. 112-4). Η αντίληψη της κοινωνίας ως συνεργατικού εγχειρήματος, χωρίς να αποκλείει τον ταξικό ανταγωνισμό για τη διανομή των πλεονεκτημάτων της κοινωνικής συνεργασίας, εμπεριέχει την ιδέα ενός αμοιβαία επωφελούς σχήματος που κατατείνει στην παραγωγή πλεονάσματος, μέσα από τις συμβατικές υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν τα άτομα. Η πρόσληψη της κοινωνίας ως συνεργατικού εγχειρήματος για το αμοιβαίο όφελος αντιπαραβάλλεται προς την αντίληψη της κοινωνίας ως «παίγνιο μηδενικού αθροίσματος», που εκλαμβάνει «το άθροισμα του κοινωνικού πλούτου [...] κατά το μάλλον ή ήττον παγιομένο, ούτως ώστε το κέρδος του ενός να σημαίνει απώλεια για τον άλλον», ΘΔ, σ. 612. Η ιδέα της κοινωνίας ως συστήμα συνεργασίας μεταξύ ελεύθερων και ισότιμων προσώπων αποτελεί το κανονιστικό υπόβαθρο του εγχειρήματος θεμελίωσης μιας ακριβοδίκαιης βάσης για μια ανισομερή κατανομή του πλούτου. Βλ. ΔΚ, σ. 30-2, 64-6, JFPNM, σ. 399, 407, 402, 413. Η θεμελιώδης οργανωτική ιδέα της αμοιβαία επωφελούς συνεργασίας βρίσκεται στο στόχαστρο της κριτικής των ελευθεριακών (libertarians) θεωρητικών, που ερμηνεύουν το πλεόνασμα ως αποτέλεσμα ατομικών επιλογών και απορρίπτουν την αρχή της επανόρθωσης των άνισων περιστάσεων, βλ. W. Kymlicka, *όπ.*, σ. 147-50, 262-9, αλλά και των κοινοτιστών, από τη σκοπιά της ιδέας της συγκροτησιακής κοινότητας, βλ. Γ. Μολύβας, *όπ.*, σ. 25-43.

αποφεύγεται η εισαγωγή οιονδήποτε «αμφισβητούμενων» ηθικών κριτηρίων [ΘΔ, σ. 39, κεφ. 25, σ. 210, 223, 315, 471-6]. Στο φιλοσοφικό σύστημα του Rawls, η θεωρητική συζήτηση του προβλήματος της θεμελίωσης κοινωνικών κανόνων διεξάγεται με όρους ορθολογικής συλλογιστικής διαδικασίας, που αντιστοιχεί σε ένα υποθετικό *παίγνιο* εναλλακτικών δυνατοτήτων, στο οποίο εισέρχονται οι δρώντες μη γνωρίζοντας «κανένα δεδομένο, ώστε να προσδιορίσουν την πιθανή μορφή της κοινωνίας τους ή τη θέση τους σε αυτή» [ΘΔ, σ. 194]. Το πρόβλημα της ορθής συγκρότησης του κοινωνικού πράττειν ερμηνεύεται ως δυνατότητα σχεδιασμού μηχανισμών κοινωνικής διαπραγμάτευσης εν αγνοία των συνθηκών που διέπουν το κοινωνικό πράττειν. Το επιστημονικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τους όρους γένεσης των κοινωνικών κανόνων στους όρους της διαπραγμάτευσης, ώστε το παραγόμενο αποτέλεσμα να κρίνεται κοινωνικά αποδεκτό. Με τον τρόπο αυτό, όμως, δεν εισέρχεται στη σχετική συζήτηση η πρώιμη φιλελεύθερη προβληματική που εστιάζει στο ζήτημα της υπαγωγής των επιμέρους ατομικών πράξεων σε ένα σύστημα *a priori* (τελικών) σκοπών, που λειτουργεί ως βήμα του κοινού αγαθού και δεσμεύει την ατομική και συλλογική πρακτική προς την υλοποίηση των αξιακών όρων συγκρότησης του κοινωνικοθεωρητικού αντικειμένου.¹⁴

Η συνθήκη της άγνοιας εισάγεται στη συμβολαιακή οπτική, αποκλείοντας τη γνώση τόσο των φυσικών χαρισμάτων όσο και των πιθανοτήτων ένταξης στη μια ή την άλλη κοινωνική τάξη, με συμφέρον να δημιουργηθεί η δέουσα «απόσταση» μεταξύ επιλογών υπαγορευόμενων από την αρχή της φρόνησης και αποφάσεων ειλημμένων υπό το φως των επιταγών του πρακτικού λόγου. Η εναντίωση του Rawls στον ωφελιμισμό εστιάζεται στον ισχυρισμό ότι, μέσω του επινοήματος του *αμερόληπτου παρατηρητή*, το ωφελιμιστικό ηθικό σκέπτεσθαι μεταφέρει στην κοινωνία συνολικά την ορθολογική αρχή επιλογής που διέπει τη φρονησιακή¹⁵ επιλογή ενός ατόμου. Η αρχή της φρόνησης «εφαρμοζόμενη σε μια αθροιστική αντίληψη της ευημερίας της ομάδας» μετατρέπει τα διαφορετικά συστήματα

¹⁴ Για μια γενική πραγμάτευση της διάστασης ανάμεσα στο σύγχρονο φιλελεύθερο επιχείρημα και την πολιτικοθεωρητική παράδοση του κλασικού φιλελευθερισμού βλ. Μ. Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και Νέος. Ζητήματα Συνέχειας και Ασυνέχειας στο Φιλελεύθερο Επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1993.

¹⁵ Στην ηθική φιλοσοφία η αρχή της φρόνησης (*prudence*) νοηματοδοτεί αποφάσεις που δεν είναι ηθικά πλήρως καταξιωμένες, διότι δεν εκπορεύονται από την απεριόριστη ηθική αυτονομία του ατόμου. Αντιθέτως, οι εν λόγω αποφάσεις συνιστούν απόρροια ενός μηχανικού αυτοπεριορισμού, στον οποίο προβαίνει ο δρων προκειμένου να προσαρμόσει τη δράση του σε μια δυσάρεστη γι' αυτόν εξωτερική πραγματικότητα, δίχως να υποβάλλει την πράξη του στον έλεγχο ηθικών εκτιμήσεων, αλλά προσβλέποντας μόνον στην ελαχιστοποίηση των δυσμενών συνεπειών. Βλ. Π. Σούρλας, *ό.π.*, σ. 109, σημ.

επιθυμιών σε ένα ενιαίο σύστημα επιθυμίας, παραβλέποντας, έτσι, τις διακριτές αξιώσεις που εγείρονται στο όνομα του ορθού [ΘΔ, σ.50]. Η ανάγκη θεμελίωσης της ηθικότητας της πράξης στις επιταγές του πρακτικού λόγου είναι σαφώς καντιανής¹⁶ προέλευσης. Η σύναψη ενός συμβολαίου με αφαίρεση από τα υλικά περιεχόμενα και τις επιμέρους ατομικές στοχοθεσίες αναμένεται ότι θα οδηγήσει σε αρχές δικαιοσύνης που θα αναγνωρίζονται ως αρχές αυτονομίας με την καντιανή έννοια. Έτσι, το αίτημα της δίκαιης διάρθρωσης των θεσμών συνυφαίνεται με το αίτημα της επιλογής των κανονιστικών αρχών ως προς το «ορθό» (*right*), που στη ρωλσιανή θεωρία εκφράζεται μέσω της αναγνώρισης της προτεραιότητας του ευλόγου (*reasonable*) έναντι του ορθολογικού (*rational*). Κατά τούτο, η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία δεν φιλοδοξεί να είναι απλώς μια θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης. Ο σκοπός της είναι πρακτικής φύσης [ΠΦ, σ. 34].

Μολονότι ο αμερικανός φιλόσοφος κρίνει ότι η κοινωνική σοφία συμπυκνώνεται σε σαφείς και απλές αρχές [ΘΔ, σ. 122], η *Θεωρία της Δικαιοσύνης* συνιστά μια περίπλοκη και πολυεπίπεδη θεωρητική κατασκευή. Στο επίκεντρο των προθέσεων του συγγραφέα βρίσκεται το εγχείρημα ανακατασκευής της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας, με στόχο να αποσπαστεί «από τον μεταφυσικό της περίγυρο», ώστε να εκτεθεί «πιο καθαρά και να παρουσιαστεί χωρίς σημαντικές αντιρρήσεις» [ΘΔ, σ. 315]. Η ρωλσιανή θεωρία παρουσιάζει πρόδηλα κάποια κοινά σημεία με το φιλοσοφικό σύστημα του Kant, στο μέτρο που προσοικειώνεται ουσιώδεις διαστάσεις της καντιανής θεωρίας. Ο συγγραφέας υιοθετεί την ιδέα του ιδεατού, μη ιστορικού, κοινωνικού συμβολαίου, ασπάζεται την καντιανή κριτική έναντι του πατερναλιστικού κράτους, αποδίδει προτεραιότητα στο ιδεώδες της ελευθερίας και εστιάζει την

¹⁶ Κατά τον Kant η ηθικότητα της πράξης «δεν έγκειται στο αποτέλεσμα που προσδοκάται από την πράξη», αλλά στον καθορισμό της βούλησης «εντελώς ανεξάρτητα από το προσδοκώμενο αποτέλεσμα», I. Kant, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, Γ. Τζαβάρας, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1984, σ. 44-5. Η καντιανή ιδέα της αυτονομίας της βούλησης αποδίδεται ως το αξίωμα «να μην επιλέγω άλλους γνώμονες από εκείνους οι οποίοι μπορούν ταυτόχρονα να ισχύσουν μέσα στη θέλησή μου ως καθολικός νόμος». Το υποκείμενο αυτονομείται όταν «νομοθετεί και συνάμα υπόκειται στον ίδιο του το νόμο», ενώ η αξιοπρέπεια της ανθρωπότητας συμπυκνώνεται στην ικανότητα του ατόμου «να νομοθετεί καθολικά, αν και με τον όρο να αυτοϋποτάσσεται ταυτόχρονα [η βούλησή του] στους ίδιους τους νόμους της», στο ίδιο, σ. 97. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, στο εσωτερικό της ανθρώπινης βούλησης, που καθορίζει τον σχηματισμό πρακτικών κρίσεων, επενεργεί τόσο το στοιχείο της όρεξης (επιθυμίες, ένστικτα, πάθη) όσο και το έλλογο στοιχείο, που με τη μορφή του καθαρού πρακτικού λόγου ελέγχει την όρεξη και καθοδηγεί την ανθρώπινη δραστηριότητα (εμπειρικός πρακτικός λόγος) βάσει κανόνων που απορρέουν από τον καθαρό πρακτικό λόγο. Ο Rawls υιοθετεί την καντιανή ιδέα της αυτονομίας και φρονεί ότι η δομή της άγνοιας «στερεί από τους ευρισκόμενους στην πρωταρχική θέση τις γνώσεις που θα τους επέτρεπαν να επιλέξουν ετερόνομες αρχές», ΘΔ, σ. 301. Πρβλ. την επισήμανση του Ν. Αγγελή, *ό.π.*, σ. 59, ότι υποθέτοντας πως «οι άνθρωποι δρουν μόνον ως έλλογα όντα μέσα σε ιδανικές κοινωνικές συνθήκες, παραβλέπουμε την πραγματική τους φύση, που καθορίζεται και από τις επιθυμίες, τα πάθη και το συμφέρον τους».

κριτική του κατά του ωφελιμισμού στο επιχείρημα ότι το ωφελιμιστικό ηθικό σκέπτεσθαι αφήνει πιθανό το ενδεχόμενο κάποιои να χρησιμοποιούνται ως μέσο για το αγαθό άλλων.¹⁷ Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία αποδίδεται από τον εμπνευστή της ως «διαδικαστική ερμηνεία της καντιανής αντίληψης περί αυτονομίας και της κατηγορικής προσταγής στο πλαίσιο μιας εμπειρικής θεωρίας» [ΘΔ, σ. 305].

Κατ' αντιστοιχία προς την καντιανή ιδέα της αυτονομίας, η έννοια της ελευθερίας ερμηνεύεται ως έκφραση των δυνάμεων του πρακτικού λόγου, ενώ η καντιανή θεώρηση περί αυτόνομου υποκειμένου συνοψίζεται στην άποψη ότι «ο εαυτός έχει προτεραιότητα έναντι των στόχων που αποδέχεται» [ΘΔ, σ. 636]. Οι αρχές, επί των οποίων δομείται η δίκαιη κοινωνία, σχεδιάζονται στο φως μιας μη μεροληπτικής ορθολογικότητας, ανταποκρινόμενης σε ένα ανώτατης τάξης *συμφέρον* και ισχύουσας για έλλογα όντα που επιθυμούν να αντιμετωπίζονται ως αυτοσκοποί και όχι ως μέσα για το αγαθό άλλων [ΘΔ, σ. 219]. Προβάλλεται, έτσι, μια αντίληψη περί προσώπου ως «αυθεντική πηγή έγκυρων και αυτοτελών αξιώσεων» (*self-authenticating sources of valid claims*), ανεξάρτητων από συγκεκριμένες αντιλήψεις περί αγαθού αλλά και κάθε έννοιας καθήκοντος [ΠΦ, σ. 62]. Τα συμβαλλόμενα μέρη δεν αλληλοδεσμεύονται από πρότερους ηθικούς δεσμούς [ΘΔ, σ. 164]. Άλλωστε, όπως ο συγγραφέας αποφαινεται, «δεν υπάρχει κανένα a priori στοιχείο στην ηθική φιλοσοφία» [ΘΔ, σ. 503].

Η σύλληψη της αμερόληπτης οπτικής γωνίας της ηθικής δεν απαιτεί προσφυγή στον μεταφυσικά αμφισβητούμενο «περίγυρο» της καντιανής θεωρίας ή σε τελειοκρατικές αρχές. Το ουσιώδες σημείο, διατείνεται ο Rawls, είναι ότι «παρά τα ατομικιστικά γνωρίσματα της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας, οι αρχές της δικαιοσύνης δεν εξαρτώνται από τις υπάρχουσες επιθυμίες ή τις παρούσες κοινωνικές συνθήκες» [ΘΔ, σ. 313-4]. Τα άτομα συλλαμβάνονται ως ελεύθερα και ίσα χάρη στην ορθολογικότητά τους, χωρίς να προϋποτίθεται από τη θεωρία, ως προσδιοριστικό στοιχείο της ταυτότητάς τους, η αναγνώριση πρότερου ηθικού περιεχομένου. Στη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία η ηθική επιταγή της αυτονομίας του προσώπου, δηλαδή η διασύνδεση της ατομικής πράξης με την αυτονομία της βούλησης, ήτοι με την καθολική νομοθεσία, επιτυγχάνεται υπό τους όρους της ακριβοδικιακής *διαδικασίας* σύστασης του πολιτικού. Εν προκειμένω, νομιμοποιείται το ερώτημα, εάν το

¹⁷ Για τη σχέση της ρωλσιανής θεωρίας περί δικαιοσύνης με την πρακτική φιλοσοφία του Kant βλ. Κ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 38-44, Λ. Μελά, «Η “Καντιανή Ερμηνεία” της Θεωρίας της Δικαιοσύνης του J. Rawls», εις: *Για τον Ιμάνουελ Καντ-200 Χρόνια Μετά*, (Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου), Νήσος, Αθήνα, 2006, σ. 356-8.

υπόβαθρο μεθοδολογικής ατομοκρατίας, επί του οποίου εδράζεται η ρωλσιανή θεωρία, επιτρέπει την αξίωση της ηθικής ουδετερότητας της πρωταρχικής θέσης. Ασχέτως εάν επιτυγχάνεται συμφωνία, η αρχική κατάσταση του συμβάλλεσθαι δομείται με υλικά μιας ηθικώς αμφισβητούμενης θεωρίας.¹⁸ Η ίδια ατομοκρατική αντίληψη απηχείται στην αντίληψη της ορθολογικότητας και την ιδέα των πρωταρχικών αγαθών. Για το λόγο αυτό η θεωρία του Rawls υποβάλλεται στην κριτική¹⁹ ότι μεταφέρει στην πρωταρχική θέση χαρακτηριστικά της σύγχρονης κοινωνίας και συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών, ανάγοντάς τα, έτσι, σε «φυσικά» γνωρίσματα του ανθρώπου και της κοινωνίας εν γένει.

Στόχος του επινοήματος της συμβολαιικής συμφωνίας είναι «να χρησιμοποιηθεί ως βάση της θεωρίας η έννοια της αμιγούς διαδικαστικής δικαιοσύνης» [ΘΔ σ. 173]. Η σύλληψη της ιδεώδους διαδικασίας εκκινεί από την ιδέα μιας διαδικασίας λήψης αποφάσεων, όπως αυτή διαλαμβάνεται στο πλαίσιο μιας σύγχρονης αντιπροσωπευτικής συνταγματικής δημοκρατίας. Ο Rawls εκτιμά ότι «στην περίπτωση ενός συνταγματικού καθεστώτος ή οποιουδήποτε άλλου κοινωνικού μορφώματος, το ιδανικό της τέλει διαδικαστικής δικαιοσύνης (*perfect procedural justice*) δεν μπορεί να επιτευχθεί» [ΘΔ, σ. 240]. Εν αντιθέσει προς την ιδανική αγορά, που αποτελεί μια τέλεια διαδικασία αναφορικά με το στόχο της (αποδοτικότητα), η νομοθετική διαδικασία παραμένει ατελής ως προς το σκοπό της (δικαιοσύνη).²⁰ Αλλά και η εφαρμογή μιας εκδοχής ατελούς διαδικαστικής δικαιοσύνης (*imperfect procedural justice*) δεν προσφέρεται, δεδομένου ότι, αν και «υπάρχει ανεξάρτητο κριτήριο για το ορθό αποτέλεσμα, δεν υπάρχει καμία εφικτή διαδικασία που να οδηγεί με βεβαιότητα σε αυτό» [ΘΔ, σ. 240]. Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «το άριστο εφικτό σχήμα είναι αυτό της αμιγούς διαδικαστικής δικαιοσύνης» (*pure procedural justice*) [ΘΔ, σ. 240].²¹ Καθώς στην αμιγή διαδικαστική δικαιοσύνη δεν υπάρχει ανεξάρτητο, περιεχομενικό κριτήριο περί του «ορθού» αποτελέσματος, βάσει του οποίου να σχεδιάζεται η ιδεώδης διαδικασία,

¹⁸ Βλ. Α. Μελά, *J. Rawls Η Προβληματική του Συμβολαίου*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2007, σ. 82.

¹⁹ Βλ. G. Dopplet, «Rawls's System of Justice: A Critique From the Left», *Nous*, 1981, σ. 278, 285, Γ. Μανιάτης, *Το Προσωπείο και το Πρόσωπο. Ο Ρουσό και η Αναζήτηση της Αυθεντικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Στάχυ, 2000, σ. 107.

²⁰ Ο Rawls τηρεί σαφείς αποστάσεις από την οικονομική θεωρία της δημοκρατίας, βλ. ΘΔ, σ. 419-20 και τις εκεί βιβλιογραφικές αναφορές.

²¹ Αυτό το μεθοδολογικό σχήμα εφαρμόζει ο Rawls στην πρωταρχική θέση. Για τη διάκριση μεταξύ τέλει, ατελούς και αμιγούς διαδικαστικής δικαιοσύνης που αποδίδεται ανάγλυφα με την αντιπαράθεση των παραδειγμάτων της κοπής μιας πίτας, της ποινικής δίκης και της κλήρωσης, αντίστοιχα, βλ. ΘΔ, σ. 117-9.

το βάρος της θεμελίωσης των αρχών φέρει το διαδικαστικό πλαίσιο της διαβούλευσης, ενώ ως δίκαιο λογίζεται το αποτέλεσμα της ακολουθητέας διαδικασίας, όποιο κι αν είναι αυτό. Η απάντηση στο μείζον ζήτημα της ηθικής κρίσης, ήτοι των γνωσιολογικών προϋποθέσεων των κριτηρίων της πολιτικής ηθικής, επιχειρείται έτσι να δοθεί υπό το φως μιας διαδικασιακής πρακτικής για τη συναγωγή ηθικών αρχών, χωρίς προσφυγή σε ορισμένο, υπέρτατο (a priori) κριτήριο κανονιστικής ορθότητας που να ισχύει απόλυτα και διυποκειμενικά, όπως αξιώνουν οι θεωρίες υπερβατολογικής δεοντολογίας. Η διαδικαστική ορθότητα αφορά σε μέσα και μεθόδους²². Υπ' αυτήν την έννοια, δεν προαπαιτείται δέσμευση ούτε έναντι μιας συγκεκριμένης, εξωτερικής και, ως εκ τούτου, αυθαίρετης και ανεπαρκούς, κατά τον συγγραφέα, αντίληψης περί αγαθού, όπως απαντάται στις τελεολογικές (ωφελιμιστικές) θεωρίες.

Ωστόσο ο ίδιος ο Rawls αναγνωρίζει ότι, τεκμήρια διαδικαστικής²³ ορθότητας δεν επαρκούν αφ' εαυτών προκειμένου να χαρακτηριστεί δίκαιη μια κοινωνική διαρρύθμιση. «Κάτι τέτοιο θα νομιμοποιούσε πολύ περισσότερα από όσα πρέπει» [ΘΔ, σ. 119]. Απουσία κρίσιμων κριτηρίων περιεχομένου ως προς το ποιον των λόγων που δικαιολογούν τις ανισότητες, ακόμη και δουλוקτητικά συστήματα ή συστήματα κάστας, μπορεί να είναι συμβατά με πειστήρια διαδικαστικής ορθότητας. Η τυπική (formal) αρχή της δικαιοσύνης δεν παρέχει κάποιο εχέγγυο ουσιαστικής (material) δικαιοσύνης, γι' αυτό και ο Rawls αποφαινεται ότι «η πραγματική εξασφάλιση της ισότητας εξαρτάται από το περιεχόμενο των αρχών της δικαιοσύνης» [ΘΔ, σ. 577]. Η ακριβοδίκαιη διαδικασία δύναται να εκτυλιχθεί χωρίς στρεβλώσεις και προσκόμματα μόνο στο πλαίσιο ενός δίκαιου πολιτικού συντάγματος και επί τη βάση ενός υποβάθρου δίκαιων κοινωνικών και οικονομικών διαρρυθμίσεων. Η τοποθέτηση αυτή υποδηλώνει αναγνώριση του προβλήματος της διάστασης μεταξύ της αλήθειας της μεθόδου και της αλήθειας του αποτελέσματος (δικαιοσύνη), που ενέχει κάθε διαδικαστική θεώρηση διανεμητικής δικαιοσύνης²⁴. Ο Rawls επιχειρεί να υπερκεράσει το πρόβλημα ερμηνεύοντας κάθε επιμέρους αντίληψη (*conception*) περί

²² Βλ. Α. Μελά, *ό.π.*, σ. 39, σημ.

²³ Η διαδικαστική δικαιοσύνη ανταποκρίνεται στην αριστοτελική διατύπωση της *τυπικής δικαιοσύνης*, ως *ισότητας*, σύμφωνα με την οποία ισοδύναμες καταστάσεις πρέπει να αντιμετωπίζονται ισότιμα, ενώ ο προσδιορισμός των αποφασιστικών σχετικών ομοιοτήτων προκαθορίζεται από την ιστορικότητα του εκάστοτε θεσμικού πλαισίου, βλ. Κ. Σταμάτης, *Αστική Κοινωνία, Δικαιοσύνη και Κοινωνική Κριτική. Μια Κριτική Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1995, σ. 14. Πρβλ. ΘΔ, σ. 90-2.

²⁴ Σχετικά με το ζήτημα της συρρίκνωσης της έννοιας της ηθικότητας σε απλώς διαδικαστική ορθότητα, βλ. Α. Μελά, *ό.π.*, σ. 39, σημ. και τις εκεί βιβλιογραφικές αναφορές.

ακριβοδικαίων μεριδίων στους οικονομικούς πόρους ως απορρέουσα από τη γενική έννοια²⁵ (*concept*) της δικαιοσύνης, η οποία αξιώνει τη διαμόρφωση ενός ακριβοδικαίου θεσμικού πλαισίου (βασική δομή) απονομής δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Ωστόσο, το καίριο ερώτημα παραμένει εύλογο: γιατί να θεωρείται δίκαιο αυτό που προκύπτει από δίκαιες συνθήκες και όχι αυτό που οδηγεί σε δίκαια αποτελέσματα²⁶;

Το ρωλσιανό συμβόλαιο συγκροτείται ως ακολουθία κανονιστικών κριτηρίων για την «πειστική απόδοση του νοήματος των δικαιωμάτων και των ελευθεριών, καθώς και της προτεραιότητάς τους» [ΘΔ, σ. 10]. Ρητά εκπεφρασμένος στόχος της θεωρίας είναι η ενσωμάτωση της έννοιας της ηθικής ισότητας των προσώπων σε μια κατανόηση της δημοκρατικής ισότητας - «εγχείρημα που οδήγησε στην αρχή της ακριβοδικαίας ισότητας των ευκαιριών και την αρχή της διαφοράς» [ΘΔ, σ. 10] - ώστε η ενάσκηση του αιτήματος της δικαιοπολιτικής αυτονομίας των πολιτών να είναι *ακώλυτη, ενήμερη και αποτελεσματική* [ΘΔ, σ. 11]. Το νόημα των αρχών της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας αφορά την έκθεση των προϋποθετικών όρων ισχύος του αιτήματος της ίσης ελευθερίας, με αιχμή το ζήτημα της ισότιμης αξίας της [ΘΔ, σ. 271-2]. Ο Rawls αποσαφηνίζει ότι η εμβέλεια της θεωρίας του εξαντλείται στην υπόδειξη αρχών που θα διέπουν τη βασική κοινωνική δομή. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία δεν εξετάζει «τη δικαιοσύνη των θεσμών και των κοινωνικών πρακτικών γενικά» [ΘΔ, σ. 85]. Αντικείμενό της είναι η κοινωνική δικαιοσύνη. Πεδίο εφαρμογής της αρχής της ίσης ελευθερίας είναι εκείνες οι πτυχές της βασικής κοινωνικής δομής που ορίζουν τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Η δε εξειδίκευσή της σε «αρχή της ίσης συμμετοχής» προδικάζει τον τύπο του πολιτικού συστήματος εντός του οποίου δύναται να πραγματοποιηθεί η θεωρία: αντιπροσωπευτική δημοκρατία με πολυκομματισμό, στο πλαίσιο της οποίας κατοχυρώνονται συνταγματικά το ίσο και καθολικό δικαίωμα ψήφου, η διενέργεια γενικών εκλογών σε τακτά χρονικά διαστήματα, ο σεβασμός της αντιπολίτευσης και των δικαιοκρατικών ελευθεριών και δικαιωμάτων [ΘΔ, κεφ. 36].

Αναλόγως, η αρχή της ακριβοδικαίας ισότητας των ευκαιριών και η αρχή της διαφοράς εφαρμόζονται στο χώρο απονομής της διανεμητικής δικαιοσύνης, δηλαδή

²⁵ Για τη διάκριση μεταξύ της έννοιας της δικαιοσύνης και των εκάστοτε αντιλήψεων δικαιοσύνης βλ. ΘΔ, σ. 29-30 και ΠΦ, σ.39 σημ. Σχετικά με τον ελλιπή χαρακτήρα της διάκρισης μεταξύ «έννοιας» και «αντίληψης» στη θεωρία του Rawls βλ. Ν. Αγγελής, *ό.π.*, σ. 61 σημ.

²⁶ Βλ. Α. Χατζής, «Ο Ωφελμιστής Πίσω από το Πέπλο. Σκέψεις Πάνω στο Κριτήριο Maximin και στην Αρχή της Διαφοράς στη Θεωρία της Δικαιοσύνης του J. Rawls», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αντ. Σάκουλας, Αθήνα, 2004, τ.ε.σ. II., σ. 169, σημ.

στο πεδίο εκείνο της βασικής κοινωνικής δομής που εγκαθιδρύονται οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες αξιώνοντας τη διόρθωσή τους, προκειμένου οι βασικές ελευθερίες και τα δικαιώματα να προσλάβουν ακριβοδίκαιη αξία, ανεξάρτητη από συγκυριακές και ηθικά αυθαίρετες εκτιμήσεις κοινωνικού οφέλους. Υπογραμμίζοντας ότι «η διανεμητική δικαιοσύνη δεν μπορεί να αφεθεί, έστω και σε περιορισμένη έκταση, να μεριμνά για τον εαυτό της» [ΘΔ, σ. 120] και υποστηρίζοντας ότι η ορθότητα της διανομής του κοινωνικού προϊόντος δεν μπορεί παρά να «θεμελιώνεται στη δικαιοσύνη του όλου σχήματος συνεργασίας από το οποίο απορρέει», ο ρωλσιανός φιλελευθερισμός εκλαμβάνει ως κριτήριο ορθής διανομής τη νομιμότητα των ατομικών αξιώσεων [ΘΔ, σ. 121]. Είναι το θεμιτό των αξιώσεων που προσδιορίζει την κατανομή των ωφελημάτων της κοινωνικής συνεργασίας και όχι ένα ανεξάρτητο από τη δικαιοσύνη των θεσμών κριτήριο διανομής, όπως, σύμφωνα με τις ωφελμιστικές προσεγγίσεις, η μεγιστοποίηση του καθαρού υπολοίπου ικανοποίησης των ατομικών προσδοκιών. Το πλαίσιο συγκρότησης της κανονιστικής πολιτικής θεωρίας προϋποθέτει ότι «οι ελευθερίες της ισοπολιτείας εκλαμβάνονται ως δεδομένες και τα δικαιώματα τα οποία διασφαλίζει η δικαιοσύνη δεν υπόκεινται σε πολιτική διαπραγμάτευση ή σε υπολογισμούς των κοινωνικών συμφερόντων» [ΘΔ, σ. 55]. Εν όψει τούτων, η διαδικαστική σύλληψη της πρωταρχικής θέσης τίθεται εντός ενός πρότερου ορθοκανονιστικού πλαισίου που προκαθορίζει τη στόχευση και το αποτέλεσμα της δέουσας διαδικασίας.²⁷

Ο Rawls αναπτύσσει μια διπλή βάση δικαιολόγησης της ορθολογικής συλλογιστικής που οδηγεί στις δύο αρχές της δικαιοσύνης. Οι μείζονες υποθέσεις και τα συμπεράσματα της θεωρίας αρρύνονται τη δικαιολόγησή τους από δύο ανεξάρτητα αλλά και αμοιβαίως συγκλίνοντα επιχειρήματα.²⁸ Το πρώτο, το «συμβολαιακό επιχείρημα» (*contract argument*), αποσκοπεί στη συναγωγή ηθικών αρχών με αφαίρεση από την κοινωνική πραγματικότητα, τις συντυχίες και τις ηθικά αυθαίρετες

²⁷ Αυτό κατά τον Nozick αναιρεί τον αμιγή διαδικαστικό χαρακτήρα της ρωλσιανής θεωρίας. Βλ. R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books, N. Υόρκη, 1974, σ. 208-9.

²⁸ Πέραν των δύο βασικών επιχειρημάτων, ο Rawls εκθέτει μια σειρά λόγων που συνηγορούν υπέρ των αρχών της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας, βλ. ΘΔ, κεφ. 29. Η εγκυρότητα των αρχών πιστοποιείται με την επίκληση των απαιτήσεων της δημοσιότητας και της σταθερότητας. Η προστασία των βασικών ελευθεριών, η διασφάλιση έναντι του χείριστου ενδεχόμενου και το (μικρό) εύρος των βαρών (*strains*) της δέσμευσης συνιστούν πρόσθετους λόγους υπέρ των αρχών που υπεραμύνεται ο φιλόσοφος, καθώς συντείνουν στην καλλιέργεια ενός αισθήματος δικαιοσύνης που ενισχύεται από τη δημοσιότητα των αρχών και συμβάλλει αποφασιστικά στη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος. Παρά την ιδιαίτερη βαρύτητα που ενίοτε ο Rawls αποδίδει στα ανωτέρω πλεονεκτήματα έναντι των εναλλακτικών θεωρήσεων δικαιοσύνης, εντούτοις ορθά ο Kymlicka επισημαίνει ότι «δεν συγκροτούν από μόνα τους μια συγκεκριμένη θεωρία δικαιοσύνης, κι έτσι υπόκεινται στα δύο κύρια επιχειρήματα», W. Kymlicka, *ό.π.*, σ. 563, σημ.

τυχαioτήτες της. Η συμβολαιακή κατασκευή απηχεί ένα ιδανικό των ανθρώπινων όντων και της κοινωνικής οργάνωσης. Εξετάζει τις αρχές που διέπουν μια ευτεταγμένη κοινωνία και ανταποκρίνεται σε αυτό που ο συγγραφέας αποκαλεί «θεωρία της απόλυτης συμμόρφωσης» (*full compliance theory*). Ενσωματώνει τις «ευρέως αποδεκτές, αλλά ισχνές προκειμένες» που παρέχουν την ιδεατή αφετηρία σύλληψης των αδήριτων ζητημάτων της κοινωνικής δικαιοσύνης που ταλανίζουν την πραγματική - μη ιδανική - κοινωνία. Το συμβολαιακό επιχείρημα είναι ένα «διευκρινιστικό επινόημα». Ειδικότερα, οι συνθήκες που συνθέτουν το υπόβαθρο της συμβολαιακής διαβούλευσης προσβλέπουν στην αναπαράσταση της ισότητας ανάμεσα στα άτομα ως ηθικά πρόσωπα, «ως πλάσματα που έχουν μian αντίληψη για το αγαθό τους και είναι ικανά για ένα αίσθημα δικαιοσύνης» [ΘΔ, σ. 45]. Η πλέον προφανής χρησιμότητα της ιδέας του συμβολαίου έγκειται στην αναπαραστατική λειτουργία του και απαντά στην αναγκαιότητα μιας αντίληψης «που να μας επιτρέπει να οραματιζόμαστε το στόχο μας» [ΘΔ, σ. 48]. Η συμβολαιακή μέθοδος αναγνωρίζεται ως η προσήκουσα μεθοδολογική οδός για την ερμηνεία των ηθικών σχέσεων και των συνεπαγωγών τους.

Εν τούτοις, μια αντίληψη δικαιοσύνης δεν μπορεί, κατά τον συγγραφέα, «να συνάγεται παραγωγικά από αυταπόδεικτες προκειμένες ή προϋποθέσεις» [ΘΔ σ. 47]. Οι αρχές της δικαιοσύνης δεν «ανακαλύπτονται» με αναφορά σε αυταπόδεικτες, από μεταφυσικής απόψεως, «αλήθειες» ή ηθικά δεδομένα (*moral facts*), αλλά, υποδεικνύονται μέσω ενός κατασκευαστικού μοντέλου που προϋποθέτει, κατά τη διατύπωση του Κ. Παπαγεωργίου²⁹, τη «μεθοδολογική αυτονομία» της κατασκευής από επικλήσεις ηθικών δεδομένων και πίστεων. Πρόθεση του Rawls είναι να αποσπάσει την ηθική φιλοσοφία από τη γνωσιολογία, τη μεταφυσική και τη θεωρία του νοήματος.³⁰ Η μη δέσμευση της θεωρίας στην αντικειμενικότητα των πρώτων αρχών ή των υποθέσεων της ηθικής παρακάμπτει το ερώτημα περί της περιεχομενικής ορθότητας των ηθικών κρίσεων, που βρίσκεται στο επίκεντρο των θεωριών του ηθικού ρεαλισμού³¹, και καθιστά την ίδια την κατασκευαστική μέθοδο καθοριστική συνιστώσα της δικαιολόγησης των αρχών της δικαιοσύνης. Η περιγραφή της κατασκευαστικής μεθόδου αποσκοπεί στην υπόδειξη ορισμένων, καταλλήλως εξιδανικευμένων, συνθηκών ικανών να αποσπάσουν τη συναίνεση των ατόμων επί

²⁹ Βλ. Κ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 63.

³⁰ Βλ. Γ. Μολύβας, *Δικαιώματα και Θεωρίες Δικαιοσύνης*. Rawls, Dworkin, Nozick, Sen, Πόλις, Αθήνα, 2004, σ. 243.

³¹ Βλ. ενδεικτικά Α. Μελά, *ό.π.*, σ. 101-6.

των αρχών της δικαιοσύνης, χωρίς η επιζητούμενη συναίνεση να ανταποκρίνεται σε ένα ανεξάρτητο από την κατασκευή κριτήριο αλήθειας.³²

Η εκδοχή αυτή αφορά στο δεύτερο επιχείρημα δικαιολόγησης της πρωταρχικής θέσης, που φέρεται ως το «επιχείρημα της συνεκτικότητας» (*coherence argument*). Σύμφωνα με αυτό, οι θεμελιώδεις υποθέσεις της θεωρίας υποβάλλονται στον έλεγχο μιας συλλογιστικής διαδικασίας, καθοδηγούμενης από την ιδέα ότι η δικαιολόγηση αρχών δικαιοσύνης «είναι ζήτημα αμοιβαίας υποστήριξης μεταξύ περισσότερων εκτιμήσεων και συναρμογής, εν τέλει, όλων αυτών σε μια ενιαία, συνεκτική άποψη» [ΘΔ σ. 47]. Ακολουθώντας το νοητικό πείραμα του συμβολαίου η προκρινόμενη αντίληψη δικαιοσύνης ελέγχεται υπό το πρίσμα μιας διαδικασίας αμφίδρομης φιλοσοφικής ενατένισης, εκτεινόμενης από τους προϋποτιθέμενους όρους της ηθικής ισότητας έως τις «έγκριτες εκτιμήσεις» (*considered judgments*) περί δικαιοσύνης, και αντίστροφα. Η τεχνική της «αναστοχαστικής ισορροπίας» (*reflective equilibrium*) [ΘΔ, σ. 46-7, ΔΚ, σ. 72-6] που προτείνει ο φιλόσοφος, ως την προτιμώμενη ερμηνεία της πρωταρχικής θέσης, αποβλέπει αφενός στην αποσαφήνιση του θεωρητικού υποβάθρου των ηθικών ενοράσεων του κοινού νου για τη δικαιοσύνη, αφετέρου δε στη συναρμογή αρχών και εκτιμήσεων σε ένα ενιαίο σχήμα αναγνωρίσιμων ηθικών κριτηρίων, «που δικαιολογούν τη βαρύτητα την οποία, κατά την έγκριτη εκτίμησή μας, θεωρούμε ότι προσήκει να αποδίδουμε στην ποικιλότητα των αρχών» [ΘΔ σ. 68]. Υπ' αυτήν την έννοια η προσφορότητα του συμβολαιακού μοντέλου δεν εξαντλείται στην αναπαραστατική λειτουργία του. Ο Rawls επιθυμεί να ερμηνεύσει τις ηθικές ενοράσεις³³ του κοινού νου για τη δικαιοσύνη, αναζητώντας ερείσματα στα ισχύοντα αξιακά περιεχόμενα που διέπουν τις καθημερινές πρακτικές των ατόμων. Αφετέρου ενδιαφέρεται να υποδείξει, μέσω της συμβολαιακής κατασκευής, τις ελάχιστες επιστημονικές προϋποθέσεις συγκρότησης μιας αμερόληπτης οπτικής γωνίας, ενός «αρχιμήδειου» σημείου, που θα επιτρέψει την προσήκουσα από ηθικής απόψεως αποστασιοποίηση από τις διαισθητικές ενοράσεις.

³² Για την «ευρετική» αξία της μεθόδου βλ. Σ. Δημητρίου, «Η Ευρετική Αξία της Συμβολαιοκρατικής Μεθόδου και η Συνθήκη της Δικαιολόγησης», *Ο Πολίτης*, Αθήνα, 2006, α.τ. 143, σ. 27-37.

³³ Η θεμελιώδης ηθική ενόραση που χρησιμοποιεί ο Rawls για την ερμηνεία των έγκριτων εκτιμήσεων περί δικαιοσύνης συμπυκνώνεται στην αντίληψη ότι η διαρρύθμιση ενός δίκαιου κοινωνικού συστήματος απαιτεί κανείς «να μην κερδίζει ή να χάνει από την αυθαίρετη θέση που κατέχει στη διανομή των φυσικών χαρισμάτων ή από την αρχική του θέση στην κοινωνία, χωρίς να αποζημιώνει ή να αποζημιώνεται με κάποιο αντάλλαγμα γι' αυτό», *ΘΔ*, σ. 134. Πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 364-5. Το ρωλιανό επιχείρημα περί ακριβοδίκαιων μεριδίων έρχεται έτσι σε αντίθεση με την επικρατούσα ιδεολογία της «ισότητας των ευκαιριών», που εκφράζουν οι ελευθεριακές προσεγγίσεις της δικαιοσύνης, βλ. W. Kymlicka, *ό.π.*, σ. 147-51.

Στόχος είναι να καταστούν εναργείς οι όροι υπό τους οποίους οι διαισθητικές βεβαιότητες για την προτεραιότητα της δικαιοσύνης δύναται να ερμηνευτούν και να αξιολογηθούν.³⁴

Η εισαγωγή στη θεωρητική κατασκευή ορισμένων αναστοχαστικών όρων, περιοριστικών των εναλλακτικών δυνατοτήτων που διαθέτουν οι δρώντες στην πρωταρχική θέση, συγκεκριμενοποιούν τις αξιακές προαποφάσεις και μεθοδολογικές επιλογές του φιλοσόφου. Οι εν λόγω όροι θεματοποιούνται ως τυπικοί περιορισμοί της έννοιας του ορθού (*formal constraints of the concept of right*) και αφορούν τη γενικότητα, την καθολικότητα και τη δημοσιότητα των αρχών της δικαιοσύνης. Οι επιταγές της γενικότητας των αρχών, της χωρίς αποκλεισμούς εφαρμογής τους και της δημοσιότητας, είναι απόλυτα συμβατές με μια θεωρία που συνάπτεται σε αναφορά με το καντιανό ιδανικό μιας ηθικής πολιτείας, οι καταστατικές αρχές της οποίας προορίζονται να «εκτιμώνται ως δημόσια αναγνωρισμένα και πλήρως ηθικά συντάγματα της κοινωνικής ζωής». Από τη σκοπιά της πρωταρχικής συμφωνίας, οι ανωτέρω συνθήκες συνιστούν «φυσιολογική» απόρροια του εδικού ρόλου και του αντικειμένου στο οποίο εφαρμόζονται οι αρχές της δικαιοσύνης. Ακριβέστερα, η καταλληλότητά τους δεν διαπιστώνεται «μέσω ορισμών ή της ανάλυσης κάποιων εννοιών, αλλά μόνο χάρη στον εύλογο χαρακτήρα της θεωρίας της οποίας αποτελούν μέρος» [ΘΔ, σ. 167].

Αν, ωστόσο, οι αρχές πρόκειται να διαδραματίσουν το ρόλο τους, ήτοι «να διευθετούν τις αξιώσεις τις οποίες εγείρουν τα άτομα τόσο σε σχέση με τους θεσμούς όσο και μεταξύ τους», η συμβολαιακή διαβούλευση υπόκειται, περαιτέρω, στη συνθήκη της ιεράρχησης των ανταγωνιστικών αξιώσεων. Στο σημείο αυτό ο Rawls αποστασιοποιείται από τον ριζοσπαστικό ατομικισμό του Hobbes και αναζητά τα

³⁴ Στο μέτρο που η ρωλσιανή θεωρία επιθυμεί να ερμηνεύσει τις διαισθητικές βεβαιότητες για την προτεραιότητα της δικαιοσύνης, αποστασιοποιείται από τον ωφελιμισμό που εκλαμβάνει τις έγκριτες εκτιμήσεις περί δικαιοσύνης ως «κοινωνικά χρήσιμες ανταπάτες», προσδίδοντάς τους status δευτερευόντων κανόνων. Το ωφελιμιστικό ηθικό σκέπτεσθαι, συντήκοντας την έννοια του ορθού από την ύψιστη αρχή της ωφελιμότητας, δεν αφήνει περιθώριο ερμηνείας των έγκριτων εκτιμήσεων παρά μόνο επί τη βάσει της *χρησιμότητάς* τους, ως αντιστάθμισμα δηλαδή της έμφυτης ροπής των ανθρώπων να παραβιάζουν τη δικαιοσύνη «με τρόπους που δεν επικροτεί η ωφελιμότητα» ΘΔ, σ. 56. Η δικαιοσύνη ως ακροβοδικία αποδέχεται ως βάσιμες τις πλέον ασφαλείς και αξιόπιστες ηθικές πίστεις των ανθρώπων και με τη μέθοδο της αναστοχαστικής ισορροπίας επιχειρεί να τις υπαγάγει σε κανόνες προτεραιότητας. Κατά τούτο αποστασιοποιείται και από την ενορασιοκρατία που δεν επιβάλλει μια μέθοδο συνεκτικής ιεράρχησης των κανόνων, αλλά προβαίνει σε ad hoc σταθμίσεις των αρχών, με προσφυγή στη δύναμη της, ηθικά ανέλεγκτης, διαίσθησης, βλ. ΘΔ, σ. 62, 68. Μια διαισθητική αντίληψη περί δικαιοσύνης δεν επαρκεί για ζητήματα διανεμητικής δικαιοσύνης, που προϋποθέτουν «ένα γενικότερο σχήμα για τον προσδιορισμό της ισορροπίας μεταξύ προσαγμάτων» και υπέρβαση από την «εν τοις πράγμασι επίλυση συγκρούσεων συμφερόντων και την εξάρτηση από τρέχουσες κοινωνικές συμβάσεις και κατεστημένες προσδοκίες», ΘΔ, σ. 64.

θεμέλια της έλλογης συναίνεσης πέρα από υπολογισμούς φρόνησης και υποθέσεις ακραίου εγωισμού, που δεν επιτρέπουν τη δυνατότητα διατύπωσης συγκρίσιμων ηθικοπολιτικών λόγων αξιολόγησης των εναλλακτικών δυνατοτήτων. Ο εγωισμός «δεν είναι συμβατός με εκείνο που διαισθητικά θεωρείται ως οπτική γωνία της ηθικής», [ΘΔ, σ. 173, JAF, σ. 54], ενώ οι προστακτικές της φρόνησης αντιβαίνουν στη διακηρυγμένη μέριμνα της θεωρίας για τη σταθερότητα του προκύπτοντος πολιτικού συστήματος, καθόσον «η βία και ο δόλος θα καθόριζαν το τελικό αποτέλεσμα» [ΘΔ, σ. 172-73].

Αν και οι αρχές της δικαιοσύνης «είναι εκείνες που θα αποδέχονταν, σε μια αρχική κατάσταση ισότητας, ελεύθερα και έλλογα πρόσωπα, μεριμνώντας για την προαγωγή των συμφερόντων τους» [ΘΔ, σ. 36], η εισαγωγή των τυπικών περιορισμών της έννοιας του ορθού στη συμβολαιακή κατασκευή υποτάσσει την επιδίωξη μεγιστοποίησης της ατομικής ορθολογικότητας στην ηθική έννοια του ευλόγου. Το εύλογο προηγείται του ορθολογικού και προκαθορίζει το εύρος των ατομικών επιδιώξεων που μπορεί να γίνουν αποδεκτές από τη σκοπιά των έλλογων συμβαλλομένων [KCMT, σ. 319-20, JFPNM, σ. 401, LP, σ. 28, 91]. Η συνθήκη της διάταξης των αλληλοσυγκρουόμενων αιτημάτων εισάγεται στη θεωρητική κατασκευή με συμφέρον να αποκλειστεί από τη συμβολαιακή οπτική η αρχή «στον καθένα ανάλογα με την ικανότητά του να απειλεί» (*bargaining solution*). Ο γενικευμένος εγωισμός εκλαμβάνεται ως «σημείο μη συμφωνίας» [ΘΔ, σ. 173, 565, 673]. Οι διάφορες δε παραλλαγές του εγωισμού (αρχή της δικτατορίας του πρώτου προσώπου, αρχή του λαθρεπιβάτη) αποκλείονται συνεπεία της συνθήκης της γενικότητας.

Η πορεία του πρακτικού συλλογισμού ολοκληρώνεται με την εισαγωγή της συνθήκης της τελικότητας. Άπαξ και επιλεγούν οι αρχές του ορθού δεν υφίστανται άλλα, ανώτερα, κριτήρια επαναπροσδιορισμού αλληλοσυγκρουόμενων αιτημάτων. Εφόσον τα συμβαλλόμενα μέρη καταλήξουν σε αρχές δικαιοσύνης δεν τίθεται ζήτημα επανεκτίμησης ατομικών αξιώσεων επειδή, εκ των υστέρων, το αποτέλεσμα δεν είναι ικανοποιητικό ως προς την προώθηση επιμέρους ατομικών συμφερόντων [ΘΔ, σ. 172-1]. Έτσι, οι συνθήκες που θα πρέπει να διέπουν την έλλογη πρακτική διαβούλευση συνοψίζονται στο ότι «μια αντίληψη περί του ορθού είναι ένα σύνολο αρχών γενικής μορφής και καθολικής εφαρμογής, οι οποίες θα πρέπει να αναγνωριστούν ως το ανώτατο δικαστήριο για την ιεράρχηση των αλληλοσυγκρουόμενων αιτημάτων που εγείρουν τα ηθικά πρόσωπα» [ΘΔ, σ. 172].

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η δομή της πρωταρχικής θέσης

1. Η συνθήκη της άγνοιας

Δεδομένου ότι «ο αυθαίρετος χαρακτήρας του κόσμου πρέπει να διορθωθεί με την προσαρμογή των περιστάσεων της αρχικής συμβολαιακής κατάστασης» [ΘΔ, σ. 179], η δυναμική του συμβολαιακού επιχειρήματος ως μοντέλου πολιτικής θεμελίωσης συνίσταται στην υπόδειξη ηθικών κριτηρίων, ικανών να καταστήσουν τη λύση του προβλήματος επιλογής που τίθεται στην πρωταρχική θέση, «αποτέλεσμα της περιθωριοποίησης όλων εκείνων των πτυχών του κοινωνικού κόσμου που φαίνονται αυθαίρετες από μια ηθική οπτική γωνία» [ΘΔ, σ. 41]. Η λέξη συμβόλαιο υποδηλώνει «τον όρο ότι ο κατάλληλος καταμερισμός πλεονεκτημάτων θα πρέπει να συνάδει με αρχές τις οποίες όλα τα μέρη μπορούν να αποδεχθούν» [ΘΔ, σ. 42]. Το συμβολαιοκρατικό επιχείρημα συγκροτείται ως «μια μορφή ηθικής γεωμετρίας», «ένα είδος θεωρήματος», που προκειμένου να οδηγήσει σε δίκαιες συμφωνίες θα «πρέπει τα μέρη να βρίσκονται στην ίδια θέση και να αντιμετωπίζονται επί ίσοις όροις ως ηθικά πρόσωπα» [ΘΔ, σ. 179]. Το κατάλληλο αφηγηρικό status της κρίσιμης στιγμής της διαβούλευσης επί των αξιακών δεσμεύσεων για τη δόμηση της ορθής πολιτείας δεν θα πρέπει να αντανakλά τις φυσικές τυχαιότητες ή τις συγκυρίες των κοινωνικών περιστάσεων, που, αυθαιρέτως, κατοχυρώνουν διαπραγματευτικό πλεονέκτημα σε κάποιους έναντι των υπολοίπων. Ως εκ τούτου, η συνήθης εκδοχή «φυσικής κατάστασης» (status naturalis) των κλασικών θεωριών συμβολαίου ελέγχεται για την καταλληλότητά της να οδηγήσει σε ακριβοδίκαιες συμφωνίες και εν τέλει επικρίνεται λόγω της έλλειψης συμμετρίας στις σχέσεις μεταξύ των συμβαλλομένων.

Ο Rawls επιθυμεί να απαλείψει από τη συμβολαιακή διαβούλευση τα στρατηγικά πλεονεκτήματα των μερών που απορρέουν από την κοινωνική θέση ή τη φυσική προικοδότηση. Παρότι αναγνωρίζει πως ο *Λεβιάθαν* του Hobbes «αποτελεί αναμφίβολα το σημαντικότερο έργο πολιτικής φιλοσοφίας που γράφτηκε στα αγγλικά», [ΔΚ, σ. 24], αποστασιοποιείται από την παράδοση συμβολαίου που εκκινεί από τον Άγγλο στοχαστή του 17^{ου} αιώνα και φτάνει έως τις σύγχρονες συμβολαιακές κατασκευές της «δικαιοσύνης ως αμοιβαίου οφέλους»³⁵. Ο Rawls συναινεί στην άποψη του Rousseau³⁶ ότι από τέτοιου είδους «φυσικά» πλεονεκτήματα απορρέουν μόνο οι φρονησιακές προτιμήσεις μεμονωμένων ορθολογικώς δρώντων και όχι η ιδέα της ηθικής ισότητας. Το ρωλσιανό συμβόλαιο δεν είναι «μια σύναξη όλων των πράγματι υφισταμένων ή των ενδεχομένων προσώπων» [ΘΔ, σ. 176]. Στην πρωταρχική θέση «μπορούμε να εισέλθουμε οποτεδήποτε, ακολουθώντας απλώς ορισμένη διαδικασία» [ΘΔ, σ. 45]. Η συμβολαιακή κατασκευή ιχνογραφεί μια οιονεί αναστοχαστική προοπτική των όρων της κοινωνικής συνοχής, με αφαίρεση από ηθικώς αυθαίρετα κοινωνικά ενδεχόμενα που ανατρέχουν σε ιστορικές διαδικασίες κυριαρχικής επιβολής και κατανομής κοινωνικών πόρων. Ο αμερικανός φιλόσοφος υποστηρίζει ότι το πλεονέκτημα απειλής (*threat advantage*) που διαθέτουν τα άτομα «ανάλογα με την *de facto* πολιτική ισχύ, τον πλούτο ή τα φυσικά χαρίσματα, δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση της πολιτικής δικαιοσύνης» [ΘΔ, σ. 179]. Εν αντιθέσει όμως με το ρουσσικό³⁷ μοντέλο εξήγησης της πολιτικής, η σύναψη ενός δίκαιου κοινωνικού συμβολαίου επιβάλλει, κατά τον συγγραφέα, να μη γνωρίζουν οι δρώντες τη θέση που θα έχουν στην κοινωνία.

Το συμβολαιακό μοντέλο που συνθέτει ο Rawls αποκλείει τη δυνατότητα πρόσβασης σε συγκεκριμένα γεγονότα³⁸, όπως η ταξική διαστρωμάτωση, το μέγεθος

³⁵ Για την κατηγοριοποίηση μεταξύ «δικαιοσύνης ως αμοιβαίου οφέλους» (*justice as mutual advantage*), με κυριότερους εκφραστές τους D. Gauthier και J. Buchanan, και «δικαιοσύνης ως αμεροληψίας» (*justice as impartiality*), στην οποία εμπίπτει η θεωρία του Rawls, βλ. B. Barry, *Theories of Justice: A Treatise on Social Justice*, Harvester-Wheatsheaf, Λονδίνο, 1989, τομ. 1, σ. 241-54, 282-92.

³⁶ Βλ. J.J. Rousseau, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μτφ. Β. Γρηγοροπούλου, Α. Σταϊνχάουερ, Πόλις, Αθήνα, 2006, βιβλ. Ι, κεφ. ΙΙΙ, όπου υπογραμμίζεται ότι «η ισχύς είναι μια φυσική δύναμη, και δεν βλέπω καθόλου ποια ηθική μπορεί να προκύψει από τα αποτελέσματά της».

³⁷ Βλ. στο ίδιο, όπου η πολιτική πράξη (κοινωνικό σύμφωνο), μέσω της οποίας δύναται να αποκατασταθεί το δίκαιο σε κοινωνία ελευθερίας και ισονομίας, διενεργείται εντός της κοινωνίας, καταφάσκοντας στη γνώση των παθών και των συμφερόντων των συμβαλλομένων μερών. Υπό συνθήκες πλήρους γνώσης των πραγματικών κοινωνικών συνθηκών και της διακρίτοτητας των επιμέρους ατομικών συμφερόντων, οι δρώντες υποχρεούνται να αποδεχθούν τις ελευθεριακές σχέσεις και την ισότητα, χωρίς τις οποίες το συμβόλαιο γίνεται κενός τύπος.

³⁸ «Το μόνο συγκεκριμένο γεγονός που γνωρίζουν οι συμβαλλόμενοι είναι πως η κοινωνία τους υπόκειται στις περιστάσεις της δικαιοσύνης και ό,τι υπονοείται με αυτές», ΘΔ, σ. 174.

της οικονομικής ευρωστίας ή το επίπεδο πολιτισμικής ανάπτυξης που έχει επιτύχει η κοινωνία. Οι ευρισκόμενοι στην πρωταρχική θέση νομοθετούν όλοι για όλους μη γνωρίζοντας τη θέση τους στον χρόνο, παρά μόνο ότι ζουν στην ίδια χρονική συγκυρία. Δεν γνωρίζουν αν θα είναι άρχοντες ή αρχόμενοι, ποια θρησκεία θα ασπάζονται ή ποια θα είναι η κατάσταση της υγείας τους και των φυσικών τους χαρισμάτων. Αν και αντιλαμβάνονται τους νόμους της ανθρώπινης ψυχολογίας, ωστόσο, αγνοούν τις ιδιαίτερες κλίσεις ή τις ροπές του ψυχισμού τους απέναντι στον κίνδυνο και την αβεβαιότητα. Δεν γνωρίζουν, έτσι, αν θα είναι ριψοκίνδυνοι ή συντηρητικοί, αισιόδοξοι ή απαισιόδοξοι. Στερούνται, επίσης, πληροφοριών που αφορούν στο περιεχόμενο του ορθολογικού σχεδίου ζωής που θα ακολουθήσουν, αν και εξ υποθέσεως είναι γνωστό ότι θα διαθέτουν κάποιο έλλογο σχέδιο ζωής³⁹. Η αναγωγή στο ιδεώδες τελείται ερήμην των αντιλήψεων περί αγαθού και η εξασφάλιση της αμεροληψίας στην οποία προσβλέπει η θεωρία υπαγορεύεται από την άγνοια. Στόχος είναι η εξασφάλιση της ουδετερότητας των αρχών της δικαιοσύνης έναντι των αντιλήψεων του αγαθού που ενστερνίζονται οι πολίτες και η διασφάλιση της κανονιστικής προτεραιότητας των θεμελιωδών ελευθεριών έναντι οιασδήποτε συλλογικού αγαθού.

Μη γνωρίζοντας σε τι συνίσταται το ειδικό τους συμφέρον ή αγαθό, οι εξιδανικευμένοι αντιπρόσωποι καλούνται να συστήσουν τους όρους της κοινωνικότητάς τους πίσω από την αχλύ του «πέπλου της άγνοιας» (*veil of ignorance*) που δεν επιτρέπει πρόσβαση στη γνώση των ειδικών συμφερόντων των πολιτών που αντιπροσωπεύουν. Η επιλογή των αρχών της δικαιοσύνης πίσω από το πέπλο αναμένεται πως δεν θα υπαγορεύεται από ατομικά συμφέροντα και ιδιοτελείς σκοποθεσίες. Το θεωρητικό μοντέλο συγκροτείται στη βάση μιας ακριβοδίκαιης πρωταρχικής κατάστασης και το κοινωνικό συμβόλαιο επικυρώνεται σε συνθήκες πλήρους ισότητας. Τα συμβαλλόμενα μέρη επιλέγουν βάσει γενικών πληροφοριών προκειμένου να εξασφαλιστεί η αμεροληψία των επιλογών τους. Στη γενική πληροφόρηση δεν υπάρχουν όρια [ΘΔ, σ. 175]. Οι δρώντες αγνοούν μεν τα πραγματικά τους συμφέροντα, ώστε να μην μπορούν να προσαρμόσουν τις αρχές της δικαιοσύνης στα μέτρα τους. Φέρονται, όμως, να διαθέτουν άκρως ανεπτυγμένη γνώση των αρχών της πολιτικής οικονομίας και των νόμων της ηθικής ψυχολογίας,

³⁹ Για τον ορισμό του σχεδίου ζωής βλ. ΘΔ, σ. 461, 471. Πρβλ. την επισήμανση του Γ. Μολύβα, *ό.π.*, σ. 252, ότι η υπόθεση της άγνοιας αφορά στην επιλογή του ορθού και όχι του αγαθού. Η επιλογή του σχεδίου ζωής (αγαθό) προϋποθέτει την πληρέστερη πληροφόρηση, βλ. ΘΔ, σ. 481.

εφόσον θεωρείται ότι κάθε στιγμή θα είναι σε θέση να αξιολογούν τις οικονομικές και κοινωνικές διαρρυθμίσεις από τη σκοπιά τόσο της σταθερότητας του πολιτικού συστήματος όσο και του οφέλους των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών τάξεων, που συνιστούν απώτερη στόχευση του ρωλσιανού επιχειρήματος. *Μείζονος σημασίας, επομένως, είναι το ερώτημα περί των ορίων αλλά και του είδους της επιτρεπόμενης γνώσης, που καθοδηγεί τις κρίσεις των διαπραγματευτών της συμβολαικής διαβούλευσης.*

Πλειάδα στοχαστών⁴⁰ εστιάζει στον επιλεκτικό χαρακτήρα της προϋποτιθέμενης γνώσης και αμφισβητεί τη δυνατότητα του εύρους της γενικής πληροφόρησης που επικαλείται το ρωλσιανό συμβόλαιο. Ερωτηματικά αναφέρονται και ως προς το περιεχόμενο των διαθέσιμων γνώσεων, καθόσον στην κατανόηση και ερμηνεία του πλέγματος των πολιτικο-οικονομικών μηχανισμών εμπλέκονται κατ' ανάγκην θεωρήσεις ιστορικής και κοινωνικοθεωρητικής ανάλυσης που κατοπτρίζουν πλήρεις, κατά περιεχόμενο, αντιλήψεις για τα κοσμοθεωρητικής υφής ζητήματα. Για το λόγο αυτό, υποστηρίζεται ότι οι αφαιρέσεις που ενσαρκώνει το πέπλο άγνοιας θα πρέπει να ερμηνευτούν ως εγχείρημα σύλληψης μιας αφετηρίας *αντικειμενικότητας και αμεροληψίας*, προσήκουσας μάλλον στο ηθικό ιδανικό της ακριβοδικίας παρά της ουδετερότητας.⁴¹

Κατά τον Rawls οι φραγμοί πληροφόρησης εγγυώνται τις αναγκαίες απλοποιήσεις για την άρθρωση μιας οριστικής θεωρίας της δικαιοσύνης [ΘΔ, σ. 176]. Υπό καθεστώς κατάλληλα ελεγχόμενης γνώσης, χωρίς περαιτέρω αναφορές σε ηθικές αξίες, κοινούς στόχους ή δεσμεύσεις, η ιδέα της πρωταρχικής συμφωνίας προσλαμβάνει, σύμφωνα με την άποψη του συγγραφέα, το περιεχόμενο μιας γνήσιας σύγκλισης συμφερόντων [ΘΔ, σ. 179]. Η ομόφωνη απόφαση των μερών δεν διαστρεβλώνεται από ιδιοτελείς στοχοθεσίες ή ηθικώς αυθαίρετες σταθμίσεις αντιτιθέμενων αξιώσεων. Η δομή της άγνοιας αποκλείει τις επιμέρους ατομικές

⁴⁰ Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Γ. Μολύβας, *ό.π.*, σ. 251 και Λ. Μελά, *ό.π.*, σ. 50.

⁴¹ Βλ. Π. Σούρλας, *ό.π.*, σ. 113. Ο ρωλσιανός φιλελευθερισμός, άλλωστε, δεν ενστερνίζεται μια γενική ιδέα ηθικής ουδετερότητας, καθώς εφορμά από μια συγκεκριμένη αντίληψη των πολιτών και της κοινωνίας. Δεν είναι αξιακά ουδέτερος. Η ουδετερότητα που ενστερνίζεται ο Rawls, επικεντρώνεται αποκλειστικά, όπως επισημαίνει ο W. Kymlicka, «στις εγγενείς αξίες διαφορετικών αντιλήψεων περί αγαθού βίου, που όμως σέβονται τη δικαιοσύνη», W. Kymlicka *ό.π.*, σ.330. Αποκλείοντας μια δημόσια αξιολόγηση των αντιλήψεων περί αγαθού και αναγνωρίζοντας την αξιακή αμεροληψία των ακριβοδικαίων θεσμών ως νομιμοποιητική βάση της κρατικής πολιτικής, ο ρωλσιανός φιλελευθερισμός, προωθεί πρωτίστως μια ιδέα ουδετερότητας ως προς το σκοπό ή τις προθέσεις. Η ουδετερότητα του στόχου εκφράζει την πρόθεση της θεωρίας να διαμορφώσει *ακριβοδικαίες* συνθήκες υποβάθρου, ώστε, δεδομένης της πολλαπλότητας, οι θεσμοί και οι δημόσιες πολιτικές επιλογές να μην μεροληπτούν υπέρ ή κατά οποιουδήποτε περιεκτικού δόγματος. Βλ. *ΠΦ*, σελ. 237.

βουλήσεις (τις *volonté particulière*, κατά τη διάκριση του Rousseau) και η ουσία της συναίνεσης συμπυκνώνεται στην συναπόφαση αξιωμάτων ηθικής αυτονομίας με την καντιανή έννοια. Οι αρχές της δικαιοσύνης ερμηνεύονται ως αρχές αυτονομίας, διότι στη βούληση των συμβαλλομένων μερών δεν επιδρούν κοινωνικές ή φυσικές ενδεχομενικότητες, ανταγωνιστικά συμφέροντα ή ασύμβατες περιεκτικές (θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτικές) θεωρήσεις, που παραπέμπουν στην ετερονομία. Όταν ο ορθοκανονιστικός συλλογισμός τελεί υπό τους περιορισμούς της γνώσης που καλύπτει το πέπλο, τα πρόσωπα, κατά τον Rawls, εκφράζουν τη φύση τους ως ελεύθερα και ισότιμα έλλογα όντα. Τούτο ισοδυναμεί με διαγωγή βάσει αρχών που θα επιλέγονταν αν η εν λόγω φύση αποτελούσε το αποφασιστικό στοιχείο καθορισμού της ατομικής πράξης [ΘΔ, σ. 301].⁴²

Οι επιλεγόμενες στην πρωταρχική θέση αρχές, σύμφωνα πάντα με την άποψη του αμερικανού φιλοσόφου, είναι κατηγορικές προσταγές, διότι στις συνθήκες επιλογής αποτυπώνεται η φύση των ελεύθερων και ισότιμων έλλογων όντων [ΘΔ, σ. 302]. Δοθέντος ότι επιμέρους επιθυμίες ή συγκεκριμένοι στόχοι δεν χρησιμεύουν ως προκείμενες κατά τη συναγωγή τους, οι αρχές της πολιτικής ηθικής συμπυκνώνουν το νόημα του να είναι κανείς ελεύθερο και ισότιμο έλλογο ον, προικισμένο με ελευθερία επιλογής. Η περιγραφή της πρωταρχικής θέσης προσομοιάζει, κατά τον συγγραφέα, με την οπτική γωνία των νοούμενων εαυτών και η συναφής επιθυμία εναρμόνισης με τον ηθικό νόμο εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο «το τι είμαστε ή τι μπορούμε να γίνουμε» [ΘΔ, σ. 305]. Η ιδέα του αυτόνομου υποκειμένου παρέχει το πεδίο διεξαγωγής του δημόσιου διαλόγου, την έδρα δικαιολόγησης των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των πολιτών. Αν και το άτομο βρίσκεται από τη στιγμή της γέννησής του ενταγμένο σε μια κοινωνία και μια κοινωνική θέση που επηρεάζει τις βιοτικές του προοπτικές, η δημόσια αναγνώριση αρχών, εκλαμβανόμενων ως αποτέλεσμα μιας αλληλουχίας ακριβοδίκαιων συμφωνιών, προσδίδει στο συνεργατικό εγχείρημα εκούσιο χαρακτήρα. Η συμμετοχή στο σχήμα της αμοιβαία επωφελούς συνεργασίας διενεργείται στη βάση της δημόσιας αναγνώρισης των κανόνων και των διαδικασιών. Ο ακριβοδίκαιος χαρακτήρας σύστασης των κοινωνικών κανόνων αποτελεί την πηγή της υποχρέωσης των πολιτών προς τους

⁴² Όπως σημειώνει η Λ. Μελά, στο σύστημα του Rawls, «όχι μόνο θεωρείται ότι η ανθρώπινη φύση είναι εγνωσμένη, αλλά ότι είναι επίσης καθορισμένη η συνεπής προς αυτή επιλογή, κάτι που προκαλεί εύλογα ερωτηματικά», Λ. Μελά, «Η “Καντιανή Ερμηνεία” της Θεωρίας της Δικαιοσύνης του J. Rawls», εις: *Για τον Ιμάνουελ Καντ-200 Χρόνια Μετά*, (Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου), Νήσος, Αθήνα, 2006, σ. 355.

δίκαιους θεσμούς. Και αντιστρόφως. Δεν νοείται δέσμευση σε θεσμούς, η διαδικασία σύστασης των οποίων στερείται συναινετικού υποβάθρου. Η συναίνεση των ελεύθερων και ίσων πολιτών, τελούμενη υπό συνθήκες ακριβοδικίας, υποστασιοποιεί την ευτεταγμένη κοινωνία, στο πλαίσιο της οποίας εκπληρώνεται η ηθική επιταγή της αυτονομίας του πολίτη.

Η πρωταρχική θέση συγκροτείται με τέτοιο τρόπο ώστε η έκβαση της συλλογιστικής διαδικασίας να οδηγεί αφεύκτως σε ομόφωνη επιλογή της ίδιας εναλλακτικής λύσης. Υπό συνθήκες άγνοιας των εξατομικευτικών και κοινωνικών συνθηκών «όλοι πείθονται με τα ίδια επιχειρήματα» και, συνεπώς, «μπορεί να υπάρξει συμφωνία που θα βασίζεται στην ομοφωνία» [ΘΔ, σ. 176]. «Το πέπλο της άγνοιας αποτελεί την κύρια συνθήκη για την ικανοποίηση αυτής της αξίωσης» [ΘΔ, σ. 176]. Στον βαθμό που οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι ανά πάσα στιγμή οι ίδιες και στο μέτρο που τα εμπλεκόμενα μέρη τοποθετούνται σε παρόμοια θέση δεν υπάρχει περιθώριο διαπραγματεύσεων με τη συνήθη σημασία της έννοιας [ΘΔ, σ. 177]. Οι ατομικές διαφορές συσκοτίζονται και αποδίδεται προβάδισμα στην ισότητα των μετεχόντων στη συμβολαιακή διαβούλευση. Αφ' ης στιγμής τα μέρη τελούν υπό τις ίδιες υποκειμενικές και κοινωνικές περιστάσεις «οι διαβουλευσεις κάθε προσώπου ισχύουν για όλους» [ΘΔ, σ. 314]. Υπ' αυτήν την έννοια, η ομόφωνη συλλογική συμφωνία στην πρωταρχική θέση μπορεί να ιδωθεί «από τη σκοπιά ενός ατόμου που επελέγη τυχαία» [ΘΔ, σ. 176, 640-1].

Η εσωτερική διάρθρωση του επιχειρήματος επισύρει δριμείες ενστάσεις ως προς τη δυνατότητα επιτυχούς ανταπόκρισης της θεωρίας στον παραδοσιακό ρόλο του συμβολαίου και δη της καντιανής συμβολαιακής αντίληψης. Σύμφωνα με τους επικριτές του Rawls, παρά τις διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις που εκφράζουν, ο διαλογικός χαρακτήρας της αρχέτυπης κατάστασης σύναψης του συμβολαίου αναιρείται λόγω της εισαγωγής της υπόθεσης της άγνοιας.⁴³ Ο «κοινοτιστής» Sandel, υποστηρίζει ότι η κάλυψη της γνώσης των φυσικών χαρισμάτων και η θεώρησή τους ως «κοινό κεφάλαιο» [βλ. ΘΔ, σ. 134, 219] προϋποθέτει μια αντίληψη περί εαυτού ως εξαϋλωμένου υποκειμένου, ριζικά απογυμνωμένου από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, που αντιβαίνει στον εκπεφρασμένο στόχο της ρωσιανής θεωρίας να διαφυλάξει τη διακριτότητα των προσώπων και να επεξεργαστεί μια εναλλακτική πρόταση στον ωφελιμισμό. Τα

⁴³ Πρβλ. την περί του αντιθέτου άποψη εις Κ.Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 94 –104.

άτομα στην πρωταρχική θέση, τελώντας εν αγνοία των ιδιαίτερων ταυτοτήτων τους, δεν τοποθετούνται απλώς σε παρόμοια θέση, υποστηρίζει ο Sandel, αλλά βρίσκονται τοποθετημένα «ακριβώς στην ίδια θέση». Πίσω από το πέπλο της άγνοιας υπάρχει «ένα και μοναδικό υποκείμενο», γι' αυτό και δεν μπορεί να διεξαχθεί «καμία διαπραγματεύση ή συζήτηση»⁴⁴. Η κάλυψη της γνώσης των εξατομικευτικών διαφορών δεν επιτρέπει στα άτομα να εγείρουν διακριτές αξιώσεις, ώστε η συμφωνία που θα επιτευχθεί να είναι αποτέλεσμα της βουλευτικής τους ικανότητας δράσης. Κατά τον Sandel τα άτομα στην πρωταρχική θέση είναι γνωστικά και όχι βουλευτικά υποκείμενα, όπως προϋποθέτει ο Kant. Δεν επιλέγουν. Απλώς ομοφωνούν σε ένα συμβόλαιο.

Η ακύρωση των διαφορών πίσω από το πέπλο βρίσκεται στον πυρήνα της κριτικής και των ελευθεριακών (libertarians) θεωρητικών. Η δίκαιη κατά Rawls κοινωνία θεμελιώνεται σε ένα μεθοδολογικό σχήμα που προϋποθέτει ότι «καθένας θα πρέπει να διαθέτει δικαίωμα ισηγορίας κατά την υιοθέτηση των αρχών» [ΘΔ, σ. 306, 190]. Αυτός είναι ο λόγος που η εκδοχή συμβολαίου που προτείνει ο Rawls δέχεται τις επικρίσεις των θεωρητικών της «δικαιοσύνης ως αμοιβαίου πλεονεκτήματος»⁴⁵. Οι ελευθεριακές θεωρίες του αμοιβαίου πλεονεκτήματος προβάλλουν ως καταληκτικό επιχείρημα ότι εάν, κατά τη διαπραγματευτική διαδικασία σύναψης του συμβολαίου, δεν ληφθούν υπόψη τα στρατηγικά πλεονεκτήματα των μερών, οι ισχυροί και προικισμένοι δεν έχουν λόγο να συναινέσουν σε μια αμοιβαία συμφωνία με αδύναμους και ασθενείς, αφού οι τελευταίοι παράγουν ελάχιστο όφελος για τους άλλους και δεν διαθέτουν την απαιτούμενη διαπραγματευτική ισχύ ώστε να εγείρουν υπολογίσιμο φόβο ανταπόδοσης.

Η αντιπαράθεση του ρωλσιανού φιλελευθερισμού με τις ελευθεριακές αντιλήψεις διανεμητικής δικαιοσύνης αφορά την ευρύτερη διάσταση (εντός του φιλελεύθερου ρεύματος) μεταξύ εξισωτικού φιλελευθερισμού⁴⁶ και ελευθερισμού (libertarianism) ή νεοφιλελευθερισμού. Η κάλυψη της γνώσης των φυσικών χαρισμάτων συγκρούεται με τις ελευθεριακές αντιλήψεις που φρονούν ότι η ιδέα της

⁴⁴ M. Sandel, *ό.π.*, σ. 178-202, 244-8.

⁴⁵ Για μια ευσύνοπτη κριτική προσέγγιση των συμβολαιοκρατικών θεωριών του αμοιβαίου πλεονεκτήματος, με αναφορές στη διαφοροποίησή τους από τη ρωλσιανή εκδοχή κοινωνικού συμβολαίου βλ. W. Kymlicka, *ό.π.*, σ. 230-43, ιδίως σ. 237.

⁴⁶ Για τις εξελίξεις που συνέβαλλαν στην εμφάνιση του εξισωτικού φιλελευθερισμού (*egalitarian liberalism*) βλ. Φιλήμων Παιονίδης, «Παραδοσιακός και Εξισωτικός φιλελευθερισμός», Εισαγωγικό σημείωμα του μεταφραστή εις Ronald Dworkin *Φιλελευθερισμός*, μτφ. Φιλήμων Παιονίδης, Θεσ/νίκη: Σάκκουλας, 1992, σελ. 11-39. Για την πολιτική πρακτική του φιλελεύθερου εξισωτισμού βλ. W. Kymlicka, *ό.π.*, σ. 185-95.

τυπικής ισότητας των ευκαιριών είναι όρος επαρκής για τη δικαιολόγηση της κοινωνικής ανισότητας. Τέτοιου είδους θεωρήσεις αδιαφορούν για την αρχή της διόρθωσης των άνισων περιστάσεων, που βρίσκεται στον πυρήνα των θεωριών του εξισωτικού φιλελευθερισμού. Ο Rawls, εκφράζοντας την καρδιά της επιχειρηματολογίας των θεωρητικών του φιλελεύθερου εξισωτισμού, δικαίως αποφαίνεται ότι η διανομή του κοινωνικού πλούτου που ανταποκρίνεται σε τυχαίες, ηθικά ανέλεγκτες περιστάσεις δεν είναι ηθικοπολιτικά δικαιολογήσιμη.

Κατά τον συγγραφέα, οι ανισότητες στον πλούτο και το εισόδημα είναι αποδεκτές όταν αποζημιώνουν όσους διαθέτουν μικρότερα μερίδια εξαιτίας συντυχακών περιστάσεων που υπερβαίνουν την ατομική ευθύνη καθενός. Υπ' αυτήν την έννοια, μόνον οι ανισότητες που απορρέουν από ελεύθερες επιλογές⁴⁷ σχεδίων ζωής είναι ηθικοπολιτικά δίκαιες και θεμιτές. Επιχειρηματολογώντας όμως από τη σκοπιά της φυσικής προικοδότησης, η θεωρητική συζήτηση περί ανισότητας διεξάγεται με πολιτικά ουδέτερες μακροκατηγορίες, όπως λ.χ. ταλαντούχοι και μη, προνομιούχοι και λιγότερο ευνοημένοι ή κοινωνικά μειονεκτούντες, αφήνοντας έτσι εύαλπη τη θεωρία στις επικρίσεις που εγείρονται από τη σκοπιά μιας μαρξικού τύπου κριτικής θεωρίας της δικαιοσύνης⁴⁸. Ο μεθοδολογικός ατομισμός που βρίσκεται στη βάση των θεωριών του φιλελεύθερου εξισωτισμού αφήνει κατά μέρος την ερμηνευτική σημασία μιας θεώρησης των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, με συνέπεια η απορρέουσα από αυτήν τη βάση θεωρία να επικρίνεται ότι εξαντλείται σε εξαγγελίες ορισμένων διορθωτικών παρεμβάσεων στους θεσμούς, δίχως να τίγονται, εφόσον δεν θεματοποιούνται καν, τα δομικά αίτια της εκμετάλλευσης και της ανισότητας στις αστικές κοινωνίες.

Η θεωρία του Rawls δεν μπορεί ασφαλώς να υπερβεί το πρόβλημα της στοχαστικής ελευθεριότητας⁴⁹ που περιβάλλει ούτως ή άλλως τη συμβολαιακή ιδέα. Αντιμετωπίζει την ίδια γραμμή κριτικής που απευθύνεται στις συμβολαιακές κατασκευές, συμπεριλαμβανομένων και των κλασικών φιλελεύθερων στοχαστών, που συνθέτουν κατά το δοκούν μια υποθετική φυσική κατάσταση για να εκφράσουν την ιδέα της φυσικής ισότητας και να συνάγουν τις κανονιστικές συνεπαγωγές που απορρέουν από αυτήν. Ωστόσο, το κρίσιμο σημείο, από την άποψη που μας

⁴⁷ Όλοι οι εκφραστές του φιλελεύθερου εξισωτισμού αποδέχονται ανισότητες που άπτονται επιλογών για τις οποίες είναι υπεύθυνα τα άτομα, βλ. σχετική βιβλιογραφία εις W. Kymlicka, *ό.π.*, σ. 196.

⁴⁸ Βλ. ανασκευή των αντιλήψεων του εξισωτικού φιλελευθερισμού εις Κ. Σταμάτης, «Κριτική της Φιλελεύθερης Αντίληψης για την Ισότητα», *Αξιολογικά*, τχ. 17, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2007, σ. 65-94.

⁴⁹ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 69.

ενδιαφέρει εδώ, είναι ότι η δομή της άγνοιας απομακρύνει τον ρωλσιανό δεοντολογικό φιλελευθερισμό από την πολιτικοθεωρητική παράδοση των Locke, Rousseau και Kant, της οποίας η ρωλσιανή θεωρία αυτοκατανοείται ως συνέχεια. Στον βαθμό που το μείζον ηθικοπολιτικό πρόβλημα της σχέσης ορθοθεσμικού πλαισίου (ελευθερία-ισονομία) και ατομικού πράττειν μετατοπίζεται σε γνωστικό, αίρεται η κριτική⁵⁰ διάσταση της κλασικής πολιτικής θεωρίας, που διαπιστώνεται μέσω της διαρκούς αναδρομής της στους έλλογους όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας, προκειμένου να ελεγχθεί η συνάφεια των όρων με το πραγματικό. Τούτο σημαίνει ότι το πολιτικοθεωρητικό επιχείρημα του κλασικού φιλελευθερισμού αξιώνει την εδραίωση γενικεύσιμων αρχών ελευθερίας και ισότητας με *επίγνωση* των ιστορικώς εγγεγραμμένων σχέσεων ανισότητας και ανελευθερίας.

Εκείνο που η ρωλσιανή θεωρία διεκδικεί ότι «*μπορούμε να γίνουμε*», ιδωμένο μέσα από την πρισματική ματιά αυτού που «*είμαστε*», ή, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Rousseau⁵¹, «*οι άνθρωποι όπως είναι και οι νόμοι όπως μπορούν να γίνουν*», αποτελεί για την κλασική θεωρία αναπόσπαστο μέρος μιας στοχαστικής⁵² διαδικασίας που οδήγησε στη γνώση ότι η συμφιλίωση δικαιοσύνης και ατομικού συμφέροντος προϋποθέτει μια ερμηνευτική του βίου και της δημοκρατίας ως μαθησιακής διαδικασίας και απαρέγκλιτης αποδοχής των όρων (ελευθερία / ισότητα) του πολιτικού πράττειν. Η *φορμαλιστική προσέγγιση της κανονιστικής ερμηνείας του δημοκρατικού προβλήματος που επιχειρεί ο Rawls, εστιαζόμενη στη μορφή της συμφωνίας και την επιδίωξη ομοφωνίας, υπονομεύει τον κριτικό προσανατολισμό και την πρακτική διάσταση της θεωρίας. Το πλαίσιο εντός του οποίου κατασκευάζεται το ρωλσιανό επιχείρημα αντιστοιχεί σ' έναν τύπο συγκρότησης της δομής του ατομικού πράττειν χωρίς αναφορά σ' ένα πεδίο αυτοθεμελιούμενων αξιακών δεσμεύσεων, βάσει των οποίων θα είναι δυνατή η αξιολόγηση της ορθότητας του πράττειν. Τα άτομα ως ιδιώτες έχουν διαφορετικές και αντικρουόμενες αντιλήψεις περί δικαίου και δικαιοσύνης, αλλά μπορούν να περιέλθουν στο ύψος του πλήρως ηθικού υποκειμένου που είναι ο πολίτης, αξιοποιώντας την ανωτέρω γνώση, όπως υποδεικνύει η θεωρία του κλασικού φιλελευθερισμού, και όχι καλύπτοντάς τη πίσω από ένα πέπλο.*

⁵⁰ Βλ. Μ. Αγγελίδης, *ό.π.*, ιδίως σ. 12.

⁵¹ Βλ. J.J.Rousseau *ό.π.*, σ. 47.

⁵² Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *ό.π.*, σ. 562 –5.

2. Οι «ασθενείς υποθέσεις» της θεωρίας:

το περιεχόμενο των αντιπροσώπων και η «ισχύνη» περί αγαθού αντίληψη

Σύμφωνα με την άποψη του Rawls «μια αντίληψη δικαιοσύνης είναι πιο εύλογη ή δικαιολογήσιμη από άλλες αν τα έλλογα πρόσωπα κατά την αρχική κατάσταση θα επέλεγαν τις αρχές της, αντί αυτές των υπολοίπων» [ΘΔ, σ. 43]. Υπό τύπον παιγνίου, τα συμβαλλόμενα μέρη καλούνται να αποφασίσουν ομόφωνα ποια από τις εναλλακτικές διανεμητικές αρχές, που περιλαμβάνονται σε έναν κατάλογο [ΘΔ, σ. 158]⁵³ παραδοσιακών αντιλήψεων δικαιοσύνης, συνιστά την άριστη λύση για την προάσπιση των *συμφερόντων* τους. Οι προσφερόμενες αντιλήψεις κατατάσσονται αναλόγως του βαθμού αποδοχής τους στην πρωταρχική θέση και η δικαιολογητική ισχύς των αρχών της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας ερείδεται «στο γεγονός ότι θα επιλέγονταν» μεταξύ των δυνητικών λύσεων που διαθέτουν οι δρώντες [ΘΔ, σ. 72, 158]. Η έλλογη σύλληψη των αρχών της δικαιοσύνης συνδέεται με τη θεωρία ορθολογικής επιλογής [ΘΔ, σ. 42, 43] και η κατευθυντήριος ιδέα του θεωρητικού οικοδομήματος συνίσταται στην άποψη ότι η ακριβοδικία των όρων του παιγνίου μεταγράφεται στους επιλεγόμενους όρους σύστασης της πολιτείας [RAM, σ. 236, KCE, σ. 264]. Το ενδιαφέρον της θεωρίας επικεντρώνεται, έτσι, στους όρους που θα πρέπει να πληροί η πρωταρχική συμφωνία προκειμένου οι κρίσεις συμφέροντος των μερών να «δικαιολογήσουν δημοσίως αρχές *δικαίου*, όχι απλώς *φρόνησης*»⁵⁴.

Ο Rawls αποσαφηνίζει ότι «επιθυμούμε να ορίσουμε την πρωταρχική θέση έτσι ώστε να έχουμε την επιθυμητή λύση» [ΘΔ, σ. 179]. Οι λόγοι που έχουν τα μέρη του νοητικού πειράματος να συναινέσουν στις αρχές της δικαιοσύνης αποτελούν μέρος της περιγραφής της συμβολαιακής κατάστασης. «Αυτή η πρόταση ανήκει στη θεωρία της δικαιοσύνης. Αποτελεί διαφορετικό ζήτημα το κατά πόσον οι άνθρωποι μπορούν να αναλάβουν αυτόν το ρόλο κατά τον έλεγχο των πρακτικών συλλογισμών τους» [ΘΔ, σ. 185]. Οι ειδικές συνθήκες που συγκροτούν την αρχική κατάσταση του συμβάλλεσθαι λειτουργούν σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης από τις συνήθεις κοινωνικές περιστάσεις και την ιδέα του ανθρώπινου όντος, καθιστώντας διακριτές τις προϋποθέσεις της ηθικής σκοπιάς από τη σφαίρα της κοινωνικής πραγματικότητας.

⁵³ Για τον αποκλεισμό ρατσιστικών θεωριών από τον εν λόγω κατάλογο βλ. ΘΔ, σ. 187–8.

⁵⁴ Λ. Μελά, *J. Rawls. Η Προβληματική του Συμβολαίου*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2007, σ. 33.

Στο δεύτερο μέρος της *Θεωρίας* λαμβάνονται υπόψη οι συνέπειες της εφαρμογής των αρχών που συνάπτονται στο πλαίσιο της ιδανικής θεωρίας και εξετάζεται η επίδραση τους στην ηθική σκέψη και δράση των πολιτών, που τελούν εν πλήρη γνώση των συνθηκών της ζωής τους. Η αξιοπιστία της θεωρίας, σημειώνει ο Rawls, θα κριθεί «τόσο από τις συνέπειές της όσο και από την *prima facie* δυνατότητα αποδοχής των προκειμένων της» [ΘΔ, σ. 127]⁵⁵.

Η επιχειρούμενη αφαίρεση από την ιδέα των πραγματικών προσώπων αποσκοπεί στον καθορισμό ευρέως αναγνωρίσιμων και κοινά αποδεκτών υποθέσεων, αναφορικά με τον τρόπο που θα πρέπει να εκτιμώνται οι ατομικές προσδοκίες. Για τον λόγο αυτό οι προκείμενες από τις οποίες συνάγονται οι αρχές της δικαιοσύνης περιλαμβάνουν «ασθενείς υποθέσεις» (*weak premises*) ψυχολογικών προδιαθέσεων ή τάσεων και μια «ισχνή αντίληψη αγαθού» (*thin theory of the good*), που «εναρμονίζονται με την καντιανή ερμηνεία της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας και απλουστεύουν ουσιαστικά το επιχείρημα από τη σκοπιά της πρωταρχικής θέσης» [ΘΔ, σ. 602]. Η προσδοκία συναίνεσης στα πνευματικά ιδεώδη των αγίων ή των ηρώων, ακριβώς επειδή προαπαιτεί επίκληση «ισχυρών προϋποθέσεων» (*strong assumptions*) σχετικά με τα κίνητρα των μερών και την ιδέα του αγαθού, κείται εκτός των προθέσεων της θεωρίας που επιθυμεί να παράσχει στα κανονιστικά της συμπεράσματα ανεξάρτητη δικαιολογητική ισχύ και να αποτελέσει αρχιμήδειο σημείο αποτίμησης των θεσμών στις σύγχρονες πλουραλιστικές κοινωνίες.

Η ιδέα του ορθολογικά αυτόνομου υποκειμένου, ως μέρους του νοητικού πειράματος της πρωταρχικής θέσης, εκπορεύεται από την αντίληψη της ηθικής προσωπικότητας, που αφορά στην έννοια του προσώπου, καθώς και από τα αποδιδόμενα, κατά αξιωματικό τρόπο, ψυχολογικά δεδομένα, που προσδιορίζουν άμεσα τα κίνητρα της δράσης των διαβουλευόμενων μερών.

Ο συγγραφέας αναγνωρίζει ως συστατικά στοιχεία της ηθικής προσωπικότητας ένα αίσθημα δικαιοσύνης και μια αντίληψη περί αγαθού, που συνιστούν τη βάση της ελευθερίας και της ισότητας. Το αίσθημα δικαιοσύνης, που συνδέεται με την ηθική έννοια του ευλόγου, υποβάλλει την ατομική πράξη στον έλεγχο της συμμόρφωσής της προς τη δημόσια αντίληψη δικαιοσύνης, που συντίθεται από αρχές συμπεφωνημένες στο πλαίσιο της ακριβοδίκαιης πρωταρχικής συμφωνίας. Αφετέρου, κατευθύνει τις αξιολογικές κρίσεις των πολιτών ως προς το περιεχόμενο

⁵⁵ Υπ' αυτήν την έννοια, θεωρητικό μοντέλο και κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι στεγανά, βλ. Γ. Μολύβας, *όπ.*, σ. 237.

των υπαρχόντων θεσμών ή τη μεταρρύθμισή τους. Η αντίληψη για το αγαθό αποτελεί και αυτή δομικό χαρακτηριστικό της ηθικής προσωπικότητας και αντιδιαστέλλεται σαφώς προς το συγκεκριμένο και πλήρους περιεχομένου σχέδιο ζωής που εξ υποθέσεως επιζητούν τα άτομα σε κάθε δεδομένη στιγμή της ζωής τους. Η αντίληψη για το αγαθό αναπαριστά εν προκειμένω την ηθική δύναμη ορθολογικής συγκρότησης, αναδιατύπωσης και επιδίωξης του ορθολογικού ατομικού συμφέροντος ή αγαθού, που διαμορφώνεται εντός του πλαισίου που διαγράφει η δημόσια αντίληψη δικαιοσύνης.

Η υπόθεση της «ισχνης αντίληψης του αγαθού», που χρησιμοποιεί ο Rawls για τον καθορισμό των κινήτρων των συμβαλλομένων μερών, αποδίδει στην έννοια του αγαθού το περιεχόμενο της ορθολογικής επιθυμίας να εξασφαλιστούν τα αναγκαία μέσα για την εκπλήρωση του σχεδίου ζωής των αντιπροσωπευόμενων πολιτών. [ΘΔ, σ. 124-5]. Ο συγγραφέας εισάγει την «ισχνη»⁵⁶ περί αγαθού υπόθεση για να αποκλείσει από τη σκοπιά της ηθικής υποκειμενιστικές αντιλήψεις αγαθού, που θα ανέτρεπαν τη θεμελιώδη προκείμενη της προτεραιότητας του ορθού έναντι του αγαθού [ΘΔ, σ. 458]. Δεδομένης της συνθήκης της άγνοιας, το αγαθό των προσώπων δεν ταυτίζεται με δεδομένα συμφέροντα ή προτιμήσεις, αλλά με το «ανώτατης τάξης συμφέρον» (*higher-order interest*) [ΘΔ, σ. 616] των πολιτών να διαμορφώνουν ή να αναθεωρούν τους σκοπούς και τους ρόλους που αποδέχθηκαν εάν κρίνουν ότι δεν αξίζει πλέον να τους επιζητούν ή να τους επιβεβαιώνουν⁵⁷. Οι έλλογοι συμβαλλόμενοι αντιλαμβάνονται τον ειδικό χαρακτήρα των συμφερόντων που καλούνται να προασπίσουν και κατευθύνουν τον εμπειρικό πρακτικό λόγο τους στην εξασφάλιση των προϋποθέσεων της ηθικής προσωπικότητας. Εξ ου και η προτεραιότητα που αποδίδουν στην αρχή της ίσης ελευθερίας.

Το είδος παιγνίου που επιλέγει ο Rawls αξιοποιεί την έννοια της ορθολογικότητας «που γνωρίζουμε από την κοινωνική θεωρία» [ΘΔ, σ. 180], με μόνη απόκλιση την ειδική υπόθεση της έλλειψης φθόνου. Από την ανάλυση που επιχειρεί ο συγγραφέας καθίσταται σαφές ότι δεν αναφέρεται τόσο στον «ειδικό φθόνο», δηλαδή στο συναίσθημα που είναι κοινό σε όλες τις κοινωνίες και «προκαλείται από την άμιλλα και τον ανταγωνισμό» [ΘΔ, σ. 608], αλλά πρωτίστως στον «γενικό φθόνο»,

⁵⁶ Για τη διάκριση μεταξύ «ισχνης» και «πλήρους» θεωρίας περί αγαθού, βλ. ΘΔ, σ. 457-61.

⁵⁷ Η δυνατότητα αποστασιοποίησης του ατόμου από πρότερες κοινωνικές δεσμεύσεις και σχέδια ζωής, που αντιπαρατίθεται στην κοινοτιστική θεώρηση περί «εντεταγμένου» στις υπάρχουσες κοινωνικές πρακτικές εαυτού, (βλ. ενδεικτικά Μ. Sandel, *ό.π.*, σ. 154), διατρέχει το σύνολο της φιλοσοφικής παράδοσης του φιλελεύθερου ρεύματος και συμπυκνώνεται εναργώς στην καντιανή έννοια της αυτονομίας.

που συνδέεται με την ανισοκατανομή του πλούτου και των θέσεων (status) στην κοινωνία. Υιοθετώντας τον ορισμό του Αριστοτέλη, ο γενικός φθόνος ερμηνεύεται ως πάθος που δεν επιδέχεται μεσότητα [ΘΔ, σ. 604]. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, το εν λόγω συναίσθημα απαλείφεται από την οπτική της πρωταρχικής θέσης καθότι, είτε υπό τη μια ή την άλλη εκδοχή του, δεν αποτελεί ηθικό αίσθημα, αφού δεν μπορεί να ερμηνευτεί δυνάμει κάποιας ηθικής αρχής [ΘΔ, σ. 605]. Η υπόθεση της έλλειψης φθόνου σημαίνει ότι οι συμβαλλόμενοι δεν διακατέχονται από μνησικακία ή ματαιοδοξία. Παρότι γνωρίζουν πως μετά την άρση του πέπλου της άγνοιας ενδέχεται οι αξιώσεις τους να είναι ανταγωνιστικές, δεν επιδιώκουν να κερδίσουν σε βάρος των άλλων. Ακριβέστερα, «δεν ενδιαφέρονται να νικήσουν, αλλά να επιτύχουν την υψηλότερη δυνατή βαθμολογία σε σχέση με το δικό τους σύστημα σκοπών» [ΘΔ, σ. 182]. Το παίγνιο που αντιστοιχεί στην ιδέα της κοινωνίας ως συνεργατικού εγχειρήματος με στόχο το αμοιβαίο όφελος, δεν είναι μηδενικού αθροίσματος. Αντ' αυτού, προκρίνεται ένα εσωστρεφές παίγνιο κατά το οποίο οι δρώντες επιδεικνύουν «αμοιβαία αδιαφορία» (*mutual disinterestedness*) για την προαγωγή των συμφερόντων των συνανθρώπων τους.

Η υπόθεση της αμοιβαίας αδιαφορίας διατυπώνεται δια του αποκλεισμού της αγαθοβουλίας και του φθόνου από τον χαρακτηρισμό των περιστάσεων της δικαιοσύνης. Εάν η συλλογιστική των μερών υπαγορευόταν από αισθήματα καλής προαίρεσης ή ευχάριστων ηδονών, το εκ της αρχικής θέσης επιχείρημα θα προϋπέθετε δέσμευση σε συγκεκριμένα ιδανικά τελείωσης του εαυτού και a priori ιδέες περί αγαθού, θέτοντας, έτσι, εξ αρχής φραγμούς στην ελευθερία επιλογής των αντιλήψεων του αγαθού. Ως εκ τούτου θα αναιρούνταν ο εκπεφρασμένος στόχος της θεωρίας να καταστεί εναλλακτική λύση έναντι του ωφελιμισμού και της τελειοκρατίας. Στη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία οι αντιλήψεις περί αγαθού περιορίζονται «μόνο από αρχές οι οποίες συνάγονται από μια θεωρία που δεν επιβάλλει εκ των προτέρων περιορισμούς σ' αυτές τις αντιλήψεις» [ΘΔ, σ. 303]. Μολονότι η έννοια της αγαθοβουλίας επέχει θέση «δευτέρας τάξεως» [ΘΔ, σ. 303], η *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, διατηρεί τον ελκυστικό της χαρακτήρα από τη σκοπιά της ηθικής, αποφαινεται ο Rawls. Τα αποτελέσματα της καλής προαίρεσης εξασφαλίζονται από το υποθετικό ζεύγμα πέπλου άγνοιας και αμοιβαία αδιάφορης ορθολογικότητας. Υπό τις ειδικές συνθήκες της πρωταρχικής θέσης, ο ορθολογικός συμβαλλόμενος, μεριμνώντας για το δικό του συμφέρον, αναγκάζεται να λάβει υπόψη τι είναι καλό για τους άλλους [ΘΔ, σ. 187], αφού στην πραγματική κοινωνία

ενδέχεται να είναι ο οποιοσδήποτε εξ αυτών. Έτσι, το αποτέλεσμα της αγαθής προαίρεσης δεν επιτυγχάνεται με απευθείας επίκληση ηθικών συναισθημάτων, αλλά «επιβάλλεται με τεχνητό τρόπο» [ΘΔ, σ.186-87].

Αφ' ης στιγμής, όμως, η ιδέα του ίσου ενδιαφέροντος, που βρίσκεται στη βάση της σύλληψης της πρωταρχικής θέσης, επιβάλλεται εξίσου τεχνητά και σε ωφελιμιστικού τύπου θεωρίες, δύναται να υποστηριχθεί⁵⁸ ότι το επινόημα του συμβολαίου που χρησιμοποιεί ο Rawls δεν είναι απαραίτητο για να συγκροτηθεί η αμερόληπτη οπτική γωνία της ηθικής. Ο ορθολογικός συμβαλλόμενος (*rational contractor*) του Rawls διαφέρει πράγματι αισθητά ως προς τα κίνητρα από τον αμερόληπτο παρατηρητή (*ideal observer ή sympathizer*), επιφυλάσσοντας έτσι μια διαφορετική προσέγγιση της ηθικής. Υποστηρίζεται ωστόσο ότι η διαφορά ανάμεσα στις δύο θεωρίες είναι «σχετικά επιφανειακή». Κατασκευάζουν διαφορετικά μεν επινοήματα ηθικού δρώντος, αλλά αμφότερες επιβάλλουν την αμεροληψία τεχνητά μέσα από μια οπτική (συμβολαιακή ή μη) που αρνείται στους δρώντες τη γνώση του ιδιαίτερου, αποκλειστικά δικού τους αγαθού ή την ικανότητα να το προωθήσουν.

Εάν η αγαθοβουλία είναι έννοια δευτέρας τάξεως, ο φθόνος συνιστά έκφραση ανορθολογισμού και είδος ηθικής διαστροφής, όπως άλλωστε τονίζει και ο Kant, τις αναλύσεις του οποίου ο Rawls αναγνωρίζει ότι ακολουθεί [ΘΔ, σ. 604]. Η συναγωγή αρχών διανεμητικής δικαιοσύνης υπό το πρίσμα της ειδικής υπόθεσης της έλλειψης φθόνου καθιστά ανορθολογική την επιλογή των μερών να παραμείνουν στην αρχική θέση ισότητας ενώ μπορούν να βελτιώσουν τη θέση τους. Ο ορθολογικός συμβαλλόμενος της πρωταρχικής θέσης δεν είναι διατεθειμένος να αποδεχθεί περιορισμό των ατομικών του προσδοκιών μόνο και μόνο επειδή τούτο ισοδυναμεί με περιαγωγή των άλλων σε πιο δεινή θέση. Αλλά και δεν αποθαρρύνεται όταν γνωρίζει ότι ο δείκτης «πρωταρχικών αγαθών»⁵⁹ (*primary goods*) των υπολοίπων υπερβαίνει τον δικό του, στο μέτρο που οι μεταξύ τους διαφορές δεν ξεπερνούν «κάποιο όριο» και στον βαθμό που οι υπάρχουσες ανισότητες δεν είναι αποτέλεσμα αυθαίρετων και, εν πολλοίς, άδικων διαδικασιών «των οποίων επετράπη η λειτουργία, χωρίς να

⁵⁸ Βλ. την κριτική των B. Barry, *ό.π.*, σ. 77, 196, 362, 410 σημ., και W. Kymlicka, *ό.π.*, σ. 161-2, 564 σημ.

⁵⁹ Στον κατάλογο των πρωταρχικών αγαθών συγκαταλέγονται τα θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες, το εισόδημα, ο πλούτος και οι ευκαιρίες, καθώς και ο αυτοσεβασμός. Το βασικό στοιχείο είναι η διασύνδεσή τους με τη βασική κοινωνική δομή, γεγονός που τους προσδίδει το χαρακτηριστικό των «κοινωνικών αγαθών», ανεξάρτητα από υποκειμενικές (περικεκτικές) εκτιμήσεις περί αγαθού βίου. Βλ. ΘΔ, σ. 124.

επιδιώκεται κάποιος αποζημιωτικός κοινωνικός στόχος» [ΘΔ, σ.181, και ιδίως κεφ. 80].

Στη δίκαιη κατά Rawls κοινωνία «οι βασικές ελευθερίες είναι πάντα ίσες και υπάρχει ακριβοδίκαιη ισότητα ευκαιριών» [ΘΔ, σ. 125]. Οι ανισότητες στη διανομή εισοδήματος, πλούτου και εξουσίας είναι αποδεκτές, υπό τον όρο ότι «έχουν ως αντισταθμιστικό αποτέλεσμα ωφέληματα για όλους και ιδιαίτερα για τα λιγότερο προνομιούχα μέλη της κοινωνίας» [ΘΔ, σ. 40, 129]. Ο ισχυρισμός ότι οι κρατικές πολιτικές σχεδιάζονται προς όφελος και των κατώτερων τάξεων αποτελεί, άλλωστε, κοινό τόπο της πολιτικής επιχειρηματολογίας στο πλαίσιο των κοινωνιών της αγοράς, που αποτελούν πεδίο αναφοράς της *Θεωρίας*.⁶⁰ Σύμφωνα με την άποψη του Rawls, η τάση εχθρότητας έναντι του ανωτέρου βιοτικού επιπέδου (υπολογιζόμενου βάσει μετρήσεων πρωταρχικών αγαθών) που κάποιοι απολαμβάνουν, όταν δεν υποβαθμίζεται το μέγεθος της ευζωίας των υπολοίπων, ή, ακόμη χειρότερα, η προθυμία μείωσης των ατομικών προσδοκιών προκειμένου να μην αποκτήσουν ωφέληματα οι άλλοι, «τείνει να επιβαρύνει τη θέση του καθενός» [ΘΔ, σ. 182]. Κατ' αυτήν την έννοια ο φθόνος είναι «συλλογικά επιβλαβής» [ΘΔ, σ. 182, 602, JAR, σ. 199].

Χωρίς την ειδική υπόθεση της έλλειψης φθόνου δεν θα ήταν δυνατό να επιτευχθεί καμία βελτίωση της ευημερίας των δρώντων πάνω από το επίπεδο της αρχικής ισότητας που εισηγείται η θεωρία. Αν όμως, παρά τη σχετική βελτίωση από το επίπεδο της αρχικής ισότητας, διαπιστωθούν ανισότητες ιδιαίτερα εκτεταμένες τότε ενδέχεται να εκδηλωθεί γενικευμένος φθόνος και τάσεις αποσταθεροποίησης του πολιτικού συστήματος. Στην περίπτωση ενός μεγάλου ανοίγματος των εισοδηματικών ανισοτήτων δεν θα μπορούσε εν τέλει να υποστηριχθεί ότι όσοι κατέχουν λιγότερα από τους άλλους εκδηλώνουν φθόνο έναντι των πλεονεκτούντων, αλλά αγανάκτηση, η οποία είναι ηθικό συναίσθημα, αφού «οφείλεται στην εντύπωση ότι η συγκεκριμένη διαφοροποίηση εξηγείται από την ύπαρξη άδικων θεσμών ή, έστω, κάποια αδικοπραγία των ιδίων» [ΘΔ, σ. 605] Υπό το ερμηνευτικό πρίσμα του φθόνου, ο Rawls προσεγγίζει το πρόβλημα της πολιτικής σταθερότητας με όρους ατομικής ψυχολογίας, αποσιωπώντας, όμως, έτσι τον πολιτικό χαρακτήρα των ταξικών συγκρούσεων.⁶¹

⁶⁰ Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *ό.π.*, σ. 541.

⁶¹ Βλ. S. Esquith, R. Peterson, «The Original Position as Social Practice», *Political Theory*, τομ. 16, α.τ. 2, 1988, σ. 322-31.

Βάσει των κεντρικών παραδοχών της θεωρίας, τα πρόσωπα πίσω από το πέπλο δεν έχουν συγκεκριμένους στόχους, «αλλά μόνον επιθυμούν κάποια πρωταρχικά αγαθά» [ΘΔ, σ. 302]. Μοναδικό κίνητρο των επιλογών τους είναι «η αναγνώριση αρχών που θα προάγουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το σύστημα των σκοπών τους» [ΘΔ, σ. 182]. Η ορθολογική αυτονομία των αντιπροσώπων συνίσταται στη δυνατότητα αξιολόγησης των εναλλακτικών δυνατοτήτων υπό την καθοδήγηση των ηθικών αξιώσεων που εγείρουν τα πρόσωπα δυνάμει των δύο ηθικών ιδιοτήτων που εγγράφονται στη φύση τους. Το προβαλλόμενο από τη θεωρία αίτημα του ατομικού αυτοπροσδιορισμού προϋποθέτει δυνατότητα ίσης πρόσβασης στα πρωταρχικά αγαθά, προκειμένου να εκπληρωθεί το ανώτατης τάξης συμφέρον των πολιτών να διάγουν έναν αγαθό βίο. Οι έλλογοι συμβαλλόμενοι επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του δείκτη των πρωταρχικών αγαθών, «αφού έτσι τους παρέχεται η δυνατότητα να προάγουν την αντίληψή τους περί αγαθού, όποια και να είναι αυτή, με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο» [ΘΔ, σ. 182]. Άλλωστε, όταν αρθεί το πέπλο άγνοιας, «κανένας δεν πρόκειται να τους υποχρεώσει να δεχθούν περισσότερα αν δεν επιθυμούν κάτι τέτοιο» [ΘΔ, σ. 180]. Η κοινή προτίμηση των συμβαλλομένων οφείλεται σε γενικές παραδοχές σχετικά με την ορθολογικότητα και τις περιστάσεις της δικαιοσύνης. Η ανθρώπινη φύση εκλαμβάνεται ως δεδομένη και η προτίμηση για πρωταρχικά αγαθά μεταφράζεται ως έλλογη επιθυμία, μέρος της ορθολογικότητας των ατόμων [ΘΔ, σ. 302].

Δοθέντος ότι η αντίληψη του αγαθού στερείται περιεχομένου κατά τη διαδικασία σύναψης του συμβολαίου, η ορθολογική συλλογιστική που οδηγεί στις αρχές της δικαιοσύνης δεν εξαρτάται από τελικούς στόχους, επιθυμίες, συναισθήματα ή ηδονές που οδηγούν στην ετερονομία [ΘΔ, σ. 302]. Ο Rawls μιλά με όρους πρωταρχικών αγαθών διότι μεταφέρουν τη σκευή της θεωρίας σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης και, έτσι, μπορεί να υπερκεράσει τα έντονα προβλήματα των διαπροσωπικών συγκρίσεων ευζωίας, που αποτελούν εστιακό σημείο της κριτικής που απευθύνει στον ωφελιμισμό⁶². Ο συγγραφέας αναζητά μια αντικειμενική βάση διαπροσωπικών συγκρίσεων [ΘΔ, σ. 124, 378, 383, 604] και κρίνει ότι η συγκρότηση της θεωρίας στη βάση των πρωταρχικών αγαθών, και όχι των δεδομένων επιθυμιών και των αναγκών γνωστών ατόμων - όπως προϋποθέτει ο ωφελιμισμός⁶³ -, μπορεί να

⁶² Βλ. Γ. Μολύβας, *ό.π.*, σ. 259.

⁶³ Παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις των εκφραστών του, ο ωφελιμισμός εκλαμβάνει τη βασική κοινωνική δομή ως μια περίπτωση ατελούς διαδικαστικής δικαιοσύνης, που υπόκειται στον στόχο της

παράσχει τον πλέον εφικτό τρόπο εδραίωσης «ενός δημόσια αναγνωρισμένου αντικειμενικού και κοινού μέτρου, το οποίο έλλογα πρόσωπα μπορούν να αποδεχθούν» [ΘΔ, σ. 126].

Ο τρόπος με τον οποίο ο Rawls συνθέτει το περιεχόμενο των εξιδανικευμένων αντιπροσώπων είναι κομβικής σημασίας για την πρόσληψη του αντι-ωφελμιστικού προσανατολισμού της θεωρίας και της δυνατότητάς της να αποδώσει ικανοποιητικά την καντιανή έννοια της αυτονομίας. Τόσο ο Rawls όσο και οι ωφελμιστές αντίπαλοί του στηρίζουν την υπερασπιστική γραμμή της επιχειρηματολογίας τους υπέρ της αντικειμενικής ηθικής αξίας της ισότητας, που προσυπογράφει τις θεωρητικές κατασκευές αμοφτέρων, στην καντιανή αρχή της αντιμετώπισης των ανθρώπων ως αυτοσκοπών. Ο Rawls αναλώνει σημαντικό μέρος της επιχειρηματολογίας του προκειμένου να δείξει ότι το ωφελμιστικό ηθικό σκέπτεσθαι αποτυγχάνει να αντιμετωπίσει τους ανθρώπους ως σκοπούς καθαυτούς, διότι η σχετική προς αυτό λογική του ισοζυγίου κερδών και ζημιών μεταξύ διαφορετικών προσώπων επιτρέπει τη θυσία κάποιων προς όφελος άλλων ή προς όφελος της κοινωνίας συνολικά⁶⁴.

Ανακύπτουν εν προκειμένω δύο κρίσιμα ερωτήματα: Το πρώτο αφορά τον προβληματισμό περί του εάν η ρωλσιανή θεωρία είναι πράγματι απαλλαγμένη ωφελμιστικών κριτηρίων, καταφέρνοντας επιτυχώς να αποφύγει τη συζήτηση περί ωφελιμότητας. Το δεύτερο αφορά τις συνεπαγωγές του εγχειρήματος της ηθικής θεμελίωσης με όχημα ένα διαδικαστικό μοντέλο που καλείται να λειτουργήσει ως δικαιολογητικός πυρήνας καθολικών αξιωμάτων. Το πρόβλημα είναι ότι, απουσία μιας θεωρίας ηθικότητας πέραν των συμβατικών υποχρεώσεων που αναλαμβάνουν τα

μεγιστοποίησης του αγαθού. Όπως εξηγεί ο Rawls, ο ωφελμισμός υιοθετεί την ιδέα της κατανεμητικής (*allocative*) αντίληψης δικαιοσύνης, μείζον ζήτημα για την οποία αποτελεί το ερώτημα «πώς μπορούμε να μοιράσουμε ή να κατανείμουμε μια δεδομένη ποσότητα αγαθών σε διάφορα άτομα που γνωρίζουμε τις ανάγκες, τις επιθυμίες και τις προτιμήσεις τους και δεν έχουν με κανένα τρόπο συνεργαστεί για την παραγωγή αυτών των αγαθών», ΔΚ, σ.108. Η υιοθέτηση μιας κατανεμητικής αντίληψης δικαιοσύνης, μη αναγνωρίζοντας πρότερες αξιώσεις επί των κοινωνικών πόρων που πρόκειται να διανεμηθούν, οδηγεί στη διανομή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων σύμφωνα με δεδομένες επιθυμίες και ανάγκες γνωστών ατόμων και εξισώνει τη δικαιοσύνη με την αποτελεσματικότητα που επάγονται οι θεσμοί προς την ικανοποίηση του τελικού στόχου της μεγιστοποίησης του αγαθού, ήτοι της κοινωνικής ευζωίας. Αντιθέτως ο Rawls προσεγγίζει το ζήτημα της ρύθμισης της βασικής κοινωνικής δομής ως μια περίπτωση αμιγούς διαδικαστικής δικαιοσύνης. Ενστερνίζεται την ιδέα της διανεμητικής (*distributive*) δικαιοσύνης, η οποία ακολουθεί το ερώτημα «πώς μπορούν οι θεσμοί της βασικής δομής να διαμορφώσουν ένα ενιαίο θεσμικό πλαίσιο, έτσι ώστε να μπορέσει να διατηρηθεί μακροπρόθεσμα και από γενιά σε γενιά ένα ακριβοδίκαιο, αποτελεσματικό και παραγωγικό σύστημα κοινωνικής συνεργασίας», ΔΚ, σ. 108.

⁶⁴ Σχετικά με το επιχείρημα της «θυσίας του αθώου», που συνοψίζει τα ηθικά διλήμματα που απορρέουν από την ωφελμιστική θέση της κοινωνίας και το πώς εν τέλει ο ωφελμισμός επιβάλλει συμψηφισμούς μεταξύ ατομικών αγαθών, αφού επιτρέπει τη θυσία ενός μικρότερου αγαθού κάποιου ατόμου ή μιας μειοψηφίας όταν συγκρούεται με το μεγαλύτερο ενός άλλου, «γιατί έτσι μόνο μπορεί να παραχθεί περισσότερο αγαθό συνολικά», βλ. Γ. Μολύβας, *ό.π.*, σ. 46-9.

άτομα ενόψει εκείνου που τα ίδια θεωρούν ως αμοιβαίο τους πλεονέκτημα, τα αποτελέσματα της συμβολαιακής διαβούλευσης δεν εδράζονται σε δεοντολογική κρίση, κατά το καντιανό υπόδειγμα, αλλά σε *φρονησιακή* επιλογή.

Η αρετή της δικαιοσύνης για τον Rawls είναι θεμελιώδες ηθικό καθήκον των ατόμων [ΘΔ, σ. 149]. Το επινόημα του συμβολαίου συντελεί στον προσδιορισμό του περιεχομένου αυτού του «φυσικού» καθήκοντος, εφόσον υποχρεώνει τα άτομα να αποδίδουν κατά τον πρακτικό συλλογισμό τους ίση μέριμνα για τις ανάγκες των συνανθρώπων τους και, συνεπώς, να τους αντιμετωπίζουν ως διακριτές ηθικές οντότητες με θεμελιώδη δικαιώματα. Η αυτοτέλεια των αξιώσεων που εγείρουν τα άτομα δεν προϋποθέτει «κάποιο ενέργημα που να υποδηλώνει ρητή ή σιωπηρή συναίνεση» [ΘΔ, σ. 150], αλλά θεμελιώνεται στην ιδέα του προσώπου, ή ακριβέστερα, για να χρησιμοποιήσουμε τη διατύπωση του Π. Σούρλα⁶⁵, των δύο «ηθικών προδιαθέσεων» των συμβαλλομένων μερών, που «δεν έχουν όμως ακόμη παράγει ηθικά περιεχόμενα», εφόσον η κρίση τους εδράζεται αποκλειστικά στο συμφέρον. Από την άποψη αυτή, οι αρχές που απορρέουν από το «φυσικό» καθήκον της δικαιοσύνης δεν συνιστούν κατηγορικές προσταγές με την καντιανή έννοια. Στο πλαίσιο της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας, η αγαθότητα της πράξης δεν διαπιστώνεται μόνο στη συμφωνία της με τον ηθικό νόμο, αλλά και στην απευθείας εκπόρευσή της από αυτόν, δίχως παρεμβολή αισθησιακών, εμπαιθών ή συμφεροντοκεντρικών εκτιμήσεων⁶⁶. *Η συνάρτηση της επιλογής των αρχών του ορθού με την επιθυμία για πρωταρχικά αγαθά επιτρέπει τον συλλογισμό ότι η θεωρία εκλαμβάνει ορισμένη έννοια αγαθού ως πρότερη του «φυσικού» καθήκοντος της δικαιοσύνης και συνεπώς, «από καντιανή σκοπιά, η συναγόμενη σε αυτή τη βάση ηθική αντίληψη θα πρέπει να κριθεί ως ετερόνομη»⁶⁷.*

Στις αναλύσεις του Rawls, η έννοια της πολιτικής υποχρέωσης απορρέει από την επιθυμία των κοινωνιών να υιοθετήσουν τις αρχές της ορθολογικής επιλογής κατά τρόπο συνεπή προς το αίσθημα δικαιοσύνης, που εξ υποθέσεως τους διακρίνει. Η ταυτοποίηση του ακριβοδίκαιου χαρακτήρα των κοινωνικών πρακτικών γεννά, κατά τον συγγραφέα, έγκυρες πολιτικές δεσμεύσεις και αποτελεί το έδαφος επί του οποίου εκδηλώνεται η αρχή της πίστης, δίχως επίκληση «κάποιας προγενέστερης

⁶⁵ Π. Σούρλας, *ό.π.*, σ. 114.

⁶⁶ Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *ό.π.*, σ. 266.

⁶⁷ Λ. Μελά, «Η “Καντιανή Ερμηνεία” της Θεωρίας της Δικαιοσύνης του J. Rawls», εις: *Για τον Ιμάνουελ Καντ-200 Χρόνια Μετά*, (Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου), Νήσος, Αθήνα, 2006, σ. 360.

γενικότερης υπόσχεσης ή κάποιας συμφωνίας να τηρούνται οι υποσχέσεις» [ΘΔ, σ. 407]. Το αίσθημα δικαιοσύνης «περιλαμβάνει την ενεργό επιθυμία να εκπληρώσει κανείς τις *bona fide* υποχρεώσεις του», διευκρινίζει [ΘΔ, σ. 405]. Ένεκα τούτου τα άτομα «βασίζονται το ένα στο άλλο για την κατανόηση και πιστή εφαρμογή των αρχών που θα συμφωνηθούν. Άπαξ και αναγνωρισθούν οι αρχές, τα μέρη μπορούν να υπολογίζουν ότι όλοι θα συμμορφωθούν» [ΘΔ, σ. 183]. Η αρχή της ακριβοδικίας εδραιώνει, κατά τον Rawls, ένα ισχυρό αίσθημα δικαιοσύνης που «εγγυάται την τήρηση της συμφωνίας» [ΘΔ, σ. 183]. Έτσι το πρόβλημα της σταθερότητας του πολιτικού συστήματος αποδεσμεύεται από χομπσιανού τύπου επιχειρήματα επιγενόμενης κυριαρχικής συναίνεσης [ΘΔ, κεφ. 76] ή αναλύσεις που θεμελιώνουν δεσμευτικούς πολιτικούς κανόνες με αναφορά σε ένα τελικό αγαθό.

Από τον συνδυασμό αμοιβαίας αδιαφορίας και πέπλου άγνοιας το σώμα των κοινωνιών δεν συνεχεται με μια περιεκτική αντίληψη κοινού αγαθού, από την οποία εκπηγάζει η «γενική βούληση» (*volonté général*) κατά το αξίωμα του Rousseau, αλλά με τη συναποδοχή μιας σειράς γενικών συνθηκών, που η ίδια λαμβάνει θέση κοινού αγαθού, εφόσον βαίνει εξίσου προς όφελος όλων. Ο Rawls, ωστόσο, αναγνωρίζει ότι οι ατομοκρατικές προκείμενες της συμβολαιακής κατασκευής τροφοδοτούν τάσεις ιδιωτικότητας, με συνέπεια το αίσθημα δικαιοσύνης των πολιτών να δέχεται ουσιαστική παρενόχληση από το ιδιωτικό συμφέρον, όταν η συλλογική δράση των άλλων είναι ήδη δεδομένη. Υπό τις περιστάσεις της δικαιοσύνης, ο ορθολογικός συμβαλλόμενος κρίνει ότι είναι προς το συμφέρον του να συμφωνήσει στο συμβόλαιο, αλλά το συνεργατικό εγχείρημα μπορεί να μην τελεί σε ισορροπία επειδή κάθε πρόσωπο, ορθολογικά σκεπτόμενο, μπαίνει στον πειρασμό να μην συμμορφωθεί. Σε ό,τι αφορά την περίπτωση αγαθών αδιαίρετων μεταξύ πολλών ατόμων η δική του συνδρομή ή υπεκφυγή δεν επηρεάζει το αποτέλεσμα, εφόσον η συνεισφορά των υπολοίπων εκλαμβάνεται δεδομένη. Ως εκ τούτου το πρόβλημα των «λαθρεπιβατών» (*free riders*) είναι ορατό και στην ευτεταγμένη κοινωνία και γι' αυτό πρέπει να αντιμετωπιστεί [ΘΔ, σ. 318]. Αν και από τη σκοπιά της πρωταρχικής θέσης, οι αρχές της δικαιοσύνης «είναι ορθολογικές σε συλλογική κλίμακα» [ΘΔ, σ. 564], εντούτοις η διασφάλιση συλλογικά ορθολογικών εκβάσεων υπό περιστάσεις όπου οι επιμέρους ατομικές αποφάσεις λαμβάνονται σε συνθήκες απομόνωσης και δεν συγκλίνουν σε ένα κοινό αγαθό, είναι επισφαλής. Γι' αυτό και ο καταναγκασμός, μέσω ενός συστήματος κυρώσεων και ποινών, κρίνεται τελικά αναγκαίος στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας, ώστε να εξασφαλιστεί η τήρηση των συμβατικών

δεσμεύσεων όταν υφίσταται διάσταση μεταξύ αντιλήψεων περί αγαθού του προσώπου και ορθώς πρακτέου (δίκαιο). Πρόκειται για το πρόβλημα της «συλλογικής δράσης», όπως εκφράζεται παραστατικά στο «δίλημμα του φυλακισμένου»⁶⁸ (prisoner's dilemma), με κλασικό παράδειγμα τη φυσική κατάσταση στη συμβολαιακή κατασκευή του Hobbes.

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι οι αρχές της δικαιοσύνης δεν ισχύουν απροϋπόθετα και κατηγορικά. Η επιθυμία για πρωταρχικά αγαθά και το αίσθημα δικαιοσύνης, που αφορά στην πρόθεση του ανθρώπου να «εισέρχεται στο δημόσιο χώρο των άλλων» καθ' υπέρβασιν μιας στενής έννοιας συμφέροντος, δεν διασφαλίζουν τη δεσμευτικότητα των αρχών της πολιτικής ηθικής. Δεν συντρέχουν εγγυήσεις ότι η εν λόγω επιθυμία και προαίρεση δεν θα παλινδρομούν μεταξύ πολλαπλών «τελικών» σκοπών και δη στο πλαίσιο ταξικών κοινωνιών που είναι εγγενώς συγκρουσιακές. Η «γνήσια σύγκλιση συμφερόντων» που επικαλείται το ρωσισανό συμβόλαιο δεν αποκλείεται να είναι παρά μόνο η «βούληση όλων» (*volonté de tous*), καθώς η αμοιβαίως αδιάφορη συμφεροντοκεντρική ορθολογικότητα υπό συνθήκες άγνοιας δεν επιτρέπει να πραγματοποιούν στο εσωτερικό της ατομικής βούλησης οι αναγκαίες μεταβάσεις από την όρεξη στο καθήκον της δικαιοσύνης, όπως ρητά προβλέπεται στη ρουσσοική⁶⁹ πολιτικοθεωρητική προβληματική

⁶⁸ Το παράδειγμα του διλήματος του φυλακισμένου μπορεί να παρασταθεί ως ένα παίγνιο μεταξύ δύο ή περισσότερων παικτών στους οποίους προσφέρονται δύο εναλλακτικές δυνατότητες: συνεργασία (βέλτιστη συλλογικά επιλογή, υπό τον όρο ότι όλοι θα συνεργαστούν) ή αποστασία (βέλτιστη ατομικά ορθολογική επιλογή, υπό τον όρο ότι οι υπόλοιποι θα συνεργαστούν). Η συνεργασία όμως δεν είναι δυνατή διότι κάθε ορθολογικός παίκτης επιλέγει την αποστασία, με συνέπεια να επέρχεται η χειρότερη συλλογικά έκβαση. Για το πρόβλημα της «συλλογικής δράσης» και το «δίλημμα του φυλακισμένου» βλ. ενδεικτικά W. Kymlicka, *ό.π.*, σ. 233.

⁶⁹ Βλ. J. J. Rousseau, *ό.π.*, σ. 67. Πρβλ. Μελά, J. Rawls. *Η Προβληματική του Συμβολαίου*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2007, σ. 91-3.

3. Η έλλογη σύλληψη των αρχών δικαιοσύνης: δικαιοσύνη ως ακριβοδικία vs μέσης ωφελιμότητας

Κατά τον Rawls η ωφελιμιστική διδασκαλία αδυνατεί να αποδώσει ικανοποιητικά το περιεχόμενων των ελεύθερων και ίσων πολιτών, καθώς αξιολογεί την ορθότητα του πράττειν και των κοινωνικών θεσμών από τη σκοπιά των αποτελεσμάτων που επιφέρουν στη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ωφέλειας. Διακρίνοντας μεταξύ κλασικού ωφελιμισμού, ως έκφραση της ηθικής «του τέλειου αλτρουιστή», και μέσης ωφελιμότητας, ως καταγραφή της ηθικής «ενός έλλογου υποκειμένου που (χωρίς να αποστρέφεται τον κίνδυνο) προσπαθεί να μεγιστοποιήσει τις προσδοκίες του» [ΘΔ, σ. 230], ο Rawls αναπτύσσει δύο ανεξάρτητα επιχειρήματα προς απόρριψη των δύο εκδοχών της ωφελιμιστικής ηθικής. Η κλασική ωφελιμιστική αρχή υποβάλλεται σε κριτική για τη συγχώνευση όλων των προσώπων σε ένα και απορρίπτεται από το εκ της αρχικής θέσης επιχείρημα με τον ισχυρισμό ότι οι συμβαλλόμενοι δεν έχουν κανένα λόγο να επιθυμούν τη μεγιστοποίηση της συνολικής ωφέλειας. Η εκδοχή της μέσης ωφελιμότητας, όμως, που «δεν αποτελεί τελεολογική αρχή, με την αυστηρή σημασία της έννοιας, και επομένως δεν διαθέτει τη διαισθητική ελκυστικότητα της ιδέας της μεγιστοποίησης του αγαθού» [ΘΔ, σ. 202], θα μπορούσε, με ελαφρές τροποποιήσεις των συνθηκών της πρωταρχικής θέσης, σημειώνει ο Rawls, να αποτελέσει «τη μόνη εύλογη υποψηφιότητα» ως καταστατική αρχή της πολιτείας. Δεν μένει παρά να κριθεί ότι οι εν λόγω τροποποιήσεις των προκείμενων του επιχειρήματος θα είναι εύλογες.

Στη ρωλσιανή οπτική τα άτομα έχουν «καθορισμένο χαρακτήρα», υπό την έννοια ότι διαθέτουν ένα ενοποιημένο σύστημα προτιμήσεων που συνθέτει την ταυτότητά τους και «ορίζει το είδος ζωής και τους ανάλογους στόχους που μπορούν να αποδεχθούν» [ΘΔ, σ. 29]. Ο αδέσμευτος από κοινωνικούς προκαθορισμούς εαυτός αξιολογεί τις υπάρχουσες σχέσεις και πρακτικές από μια θέση έξω από αυτές και καταστρώνει, ενόψει οιασδήποτε πληροφόρησης, ένα μακροπρόθεσμο ορθολογικό σχέδιο διαγωγής του βίου. Με όρους κινήτρων και ορθολογικής επιλογής και έχοντας αποκλείσει από το μοντέλο του το φθόνο, ο Rawls υποστηρίζει ότι η αρχή της διαφοράς, που εκλαμβάνει τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες ως δίκαιες μόνο αν επιφέρουν αμοιβαία επωφελή αποτελέσματα, ιδιαίτερα για τους ευρισκόμενους σε λιγότερο προνομιακή θέση, διαθέτει σαφή πλεονεκτήματα για την

προοπτική μιας κοινωνίας που θα σέβεται και θα διασφαλίζει τις ελευθερίες και τα δικαιώματα των μελών της, έναντι της αρχής της μέσης ωφελιμότητας, η εφαρμογή της οποίας στη βασική δομή της κοινωνίας προσανατολίζει τους θεσμούς «στη μεγιστοποίηση του ποσοστιαίου σταθμισμένου συνόλου των προσδοκιών αντιπροσωπευτικών ατόμων» [ΘΔ, σ. 201].

Οι φραγμοί πληροφόρησης που θέτει το πέπλο της άγνοιας καθιστούν το ενδεχόμενο μιας κοινωνίας θεμελιωμένης σε ωφελιμιστικές αρχές μη ελκυστική επιλογή. Η πιθανότητα να βρεθεί κανείς στην ατυχή μειοψηφία που θα υποστεί «πιο περιορισμένες προοπτικές ζωής [...], στο όνομα της απολαβής ποσοτικά μεγαλύτερων πλεονεκτημάτων από κάποιους άλλους» [ΘΔ, σ. 40] είναι υπαρκτή και παράγει αφόρητες καταστάσεις για τα άτομα, που δεν έχουν άλλη ζωή για να αντισταθμίσουν τις απώλειες. Η επιλογή της αρχής της μέσης ωφελιμότητας προϋποθέτει την αποδοχή της αρχής του μη αποχρώντος λόγου⁷⁰, που δίνει ίδια «πιθανοτιμή» σε κάθε δυνατό πιθανολογικό υπολογισμό. Η επίκληση του μη αποχρώντος λόγου αντιστοιχεί στον συλλογισμό που εκλαμβάνει την πιθανότητα να ανήκει κανείς στην οποιαδήποτε αντιπροσωπευτική κατηγορία ίση με το ποσοστό αντιπροσώπευσης της εν λόγω κατηγορίας στο κοινωνικό σύνολο. Το ενδεχόμενο της υπαγωγής κάποιου στη θλιβερή μειοψηφία που θα υποστεί το κόστος της ωφελιμιστικής διαρρύθμισης των θεσμών ερμηνεύεται, έτσι, ως ατυχία ή εσφαλμένος υπολογισμός. «Υπάρχουν», όμως, «κάποια πράγματα που δεν μπορούμε να τα παραχωρήσουμε, είναι αδιαπραγμάτευτα» [ΔΚ, σ. 201], υποστηρίζει ο Rawls.

Η ιδέα της πρωταρχικής θέσης θα οδηγούσε «φυσιολογικά» στην αρχή της μέσης ωφελιμότητας εάν υπήρχαν «αντικειμενικοί λόγοι να υποθέσουμε ότι καθένας έχει τις ίδιες πιθανότητες να είναι ο οποιοσδήποτε στην κοινωνία στην οποία θα εισέλθει» [ΘΔ, σ. 207, 224]. Ο Rawls εμμένει στον αποκλεισμό της γνώσης των πιθανοτήτων κατασκευάζοντας την πρωταρχική θέση ως μια κατάσταση πλήρους αβεβαιότητας⁷¹. Τα πρόσωπα πίσω από το πέπλο «δεν διαθέτουν κανένα δεδομένο, ώστε να προσδιορίσουν την πιθανή μορφή της κοινωνίας τους ή τη θέση τους σε

⁷⁰ Για μια ερμηνεία της εν λόγω αρχής βλ. ΘΔ, σ. 215, 254 και πρβλ. Γ. Μολύβας, *ό.π.*, σ. 280.

⁷¹ Ο συνδυασμός άγνοιας με συνθήκες αβεβαιότητας επιτρέπει την ανάπτυξη επιχειρημάτων κοινωνικής δικαιοσύνης από τη σκοπιά των λιγότερο ευνοημένων μελών της κοινωνίας. Βλ. Γ. Μολύβας, *ό.π.*, σ. 280. Δίχως τη συνδρομή συνθηκών αβεβαιότητας, το αίτημα της αμεροληψίας θα μπορούσε να ικανοποιηθεί μέσω της δέσμευσης των μερών στην προαγωγή της κοινωνικής ωφελιμότητας συνολικά. Βλ. B. Barry, *Theories of Justice: A Treatise on Social Justice*, τομ. 1, Harvester-Wheatsheaf, Λονδίνο, 1989, σ. 76-79, 340.

αυτήν». Κατά τούτο ο Rawls εκφράζει μια αιρετική⁷² θέση προς τις θεωρίες ορθολογικής επιλογής, που προβάλλουν τη μεταβλητή των πιθανοτήτων ως τον αποφασιστικό παράγοντα επιλογής μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων. Τα υποθετικά υποκείμενα που διαβιούν στο παραστατικό εύρημα της πρωταρχικής θέσης μη διακρίνοντας «κάποια αντικειμενική και αποδεικτική βάση υπολογισμού των πιθανοτήτων» [ΔΚ, σ. 205, όπου και η διάκριση μεταξύ διακινδύνευσης και αβεβαιότητας], αποστρέφονται τον κίνδυνο και τείνουν σε επιλογές που θα τον ελαχιστοποιήσουν, ελέγχοντας τις προτεινόμενες αρχές δικαιοσύνης από τη σκοπιά του λιγότερο ευνοημένου⁷³ ατόμου που αιτείται τη διασφάλιση ενός κοινωνικού ελαχίστου πρόσβασης σε κοινωνικούς πόρους.

Το κρίσιμο σημείο διαφοροποίησης μεταξύ δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας και μέσης ωφελιμότητας έγκειται στο διαφορετικό περιεχόμενο που η ρωλσιανή θεωρία αποδίδει στα βάρη της δέσμευσης που αναλαμβάνουν τα άτομα στην πολιτική κοινωνία και που εν τέλει νοηματοδοτούν τις «αφόρητες καταστάσεις» και την ιδέα του κοινωνικού ελαχίστου. Υποστηρίζοντας την υπεροχή του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους της ιδιοκτησιακής δημοκρατίας έναντι του καπιταλιστικού κράτους πρόνοιας που στηρίζεται σ' έναν *ad hoc* συμβιβασμό μεταξύ ανταγωνιστικών συμφερόντων και στοχεύει στην εξασφάλιση ενός ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης για όλους καλύπτοντας τις βασικές ανάγκες μέσω της αναδιανομής του κοινωνικού προϊόντος στο τέλος κάθε περιόδου, ο Rawls αρθρώνει την εναλλακτική του πρόταση στον καπιταλισμό αξιώνοντας τη συγκρότηση μιας κοινωνίας που οι θεσμοί της θα «εγχειρίζουν εξ αρχής στους πολίτες εν γένει, και όχι μόνο σε μια χούφτα από αυτούς, επαρκή παραγωγικά μέσα ώστε να αποτελούν πλήρως συνεργαζόμενα μέλη της κοινωνίας υπό συνθήκες ισότητας» [ΔΚ, σ. 265]. Τούτο παραπέμπει στη διαφορετική αντίληψη περί προσώπου που ενυπάρχει στη ρωλσιανή και την ωφελιμιστική θεωρία.

Η επιλογή των αρχών δικαιοσύνης βάσει της αρχής του μη αποχρώντος λόγου αντιστοιχεί σε μια αντίληψη περί προσώπου ως το σύνολο των προτιμήσεων που έχει ένα άτομο υπό τις δεδομένες περιστάσεις μιας συγκεκριμένης χρονικής στιγμής χωρίς να προϋποτίθεται η συνεκτικότητα των εν λόγω προτιμήσεων που θα καθιστούσε τα άτομα «πρόσωπα με συγκεκριμένα συμφέροντα και στόχους και όχι απλώς φορείς

⁷² Βλ. Μολύβας, *ό.π.*, σελ. 280.

⁷³ Ο Rawls επιχειρηματολογεί από τη σκοπιά των λιγότερο ευνοημένων και επεξηγεί ότι πρόκειται για εκείνους που «αν και έχουν υπό τον έλεγχό τους λιγότερους πόρους, συμμετέχουν πλήρως υπό όρους που αναγνωρίζονται από όλους ως αμοιβαία ευνοϊκοί και συμβατοί με τον αυτοσεβασμό», ΔΚ., σ. 264.

κάθε πιθανού συμφέροντος» [ΘΔ, σ. 224]. Ακολουθώντας το ορθολογικό πρότυπο του αμερόληπτου παρατηρητή, που παραβλέπει την ατομική σκοπιά κατά την αξιολόγηση των στόχων των άλλων και αποδέχεται «το ενδεχόμενο να είναι ο οποιοσδήποτε ανάμεσα σε έναν αριθμό ολοκληρωμένων προσώπων» [ΘΔ, σ. 212], η αρχή του μη αποχρώντος λόγου μπορεί να οδηγήσει σε συμβατικές υποχρεώσεις δυσβάσταχτες για τα άτομα εμποδίζοντάς τα, έτσι, να ακολουθήσουν τις επιταγές του αισθήματος δικαιοσύνης που εκ φύσεως τα διακρίνει. Ο Rawls εισάγει τη συνθήκη της άγνοιας στη συμβολαιοκρατική οπτική αποκλείοντας τη γνώση των φυσικών χαρισμάτων και των πιθανοτήτων ένταξης στη μια ή την άλλη κοινωνική τάξη και καταλήγει στον συλλογισμό ότι αν «δεν υπάρχουν αντικειμενικοί λόγοι για να αποδεχθούμε στην πρωταρχική θέση ίσες πιθανότητες ή οποιαδήποτε άλλη κατανομή πιθανοτήτων, αυτές οι πιθανότητες είναι του τύπου “ως εάν” [και] δεν παρέχουν κανένα ανεξάρτητο λόγο για να αποδεχθούμε την αρχή της ωφελιμότητας» [ΘΔ, σ. 215].

Η κατασκευή της πρωταρχικής θέσης ως μια κατάσταση πλήρους αβεβαιότητας ωθεί την ορθολογικότητα των αντιπροσώπων στην επιλογή του κριτηρίου maximin⁷⁴ [ΘΔ, σ. 192, SRMC, σ. 225-31], δηλαδή της εξασφάλισης του μέγιστου επιπέδου ελάχιστης εγγυημένης ευημερίας για τους μη ευνοημένους από τη λοταρία της φύσης και /ή την κοινωνική συγκυρία. Καμία διανομή των πρωταρχικών αγαθών που θα ανέτρεπε την αφετηρία της αρχικής ισότητας δεν θα γινόταν αποδεκτή από τα ορθολογικά υποκείμενα της πρωταρχικής θέσης που, μεριμνώντας για τη μεγιστοποίηση του ατομικού τους συμφέροντος και αγνοώντας την ταξική τους ένταξη ή τη φυσική τους προικοδότηση, ενδιαφέρονται πρωτίστως για τον αποκλεισμό του χειρότερου πιθανού αποτελέσματος παρά για την επιδίωξη του καλύτερου δυνατού. Σε μια υποθετική κατάσταση, που «δεν αποτελεί παιχνίδι στρατηγικής», οι δρώντες θα στρέψουν την προσοχή τους έπειτα από μια σειρά υπολογισμών της σχέσης κόστους-οφέλους στο χειρότερο αποτέλεσμα που θα μπορούσαν να επιφέρουν οι πιθανές τους επιλογές και εν τέλει θα υιοθετήσουν «εκείνη την εναλλακτική λύση της οποίας το χειρότερο αποτέλεσμα υπερτερεί του χειρότερου αποτελέσματος των άλλων εναλλακτικών λύσεων» [ΘΔ, σ. 192].⁷⁵ Μια

⁷⁴ Maximin principle = maximum minimorum (το μέγιστο των ελαχίστων).

⁷⁵ Πρβλ. τις αντιρρήσεις του Α. Κ. Sen σχετικά με το ότι η αρχή maximin συνιστά ορθολογική επιλογή για τους συμβαλλόμενους της πρωταρχικής θέσης, Α. Κ. Sen, «Rawls versus Bentham: An Axiomatic Examination of the Pure Distribution Problem», εις Ν. Daniels (ed), *Reading Rawls: Critical Studies of A Theory of Justice*, Blackwell, Οξφόρδη, 1985, σ. 283-92.

άνιση κατανομή του πλούτου και της εξουσίας συνιστά εύλογη επιλογή μόνο υπό τον όρο ότι ισχύουν σωρευτικά οι συνθήκες της δεύτερης αρχής της δικαιοσύνης, που ορίζει ότι οι εν λόγω ανισότητες οφείλουν να τελούν σε συνάρτηση «με θέσεις και λειτουργήματα που είναι ανοικτά σε όλα τα πρόσωπα σε συνθήκες ισότητας ευκαιριών [...] και να ευνοούν όσο το δυνατόν περισσότερο τα λιγότερο ευνοημένα μέλη της κοινωνίας» [ΠΦ, σ. 29].

Ο Rawls πραγματεύεται το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης προσαρμόζοντας τη ρύθμιση των θεσμών αποκλειστικά στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των λιγότερο ευνοημένων. Υποστηρίζοντας ότι «δεν υπάρχει αδικία στο να αποκομίζουν κάποιοι μεγαλύτερα οφέλη αν με αυτόν τον τρόπο βελτιώνεται η κατάσταση των λιγότερο ευνοημένων από την τύχη» [Θδ, σ. 40], το ρωλσιανό επιχείρημα δικαιολογεί κάθε ανισότητα που αποβαίνει εις όφελος των μειονεκτούντων. Έτσι, οι ανώτερες τάξεις, ενώ εξακολουθούν να διατηρούν την υπεροχή της κοινωνικής τους θέσης, αναλαμβάνουν το κόστος της ωφελιμότητας των λιγότερο ευνοημένων. Μετά την άρση του πέπλου της άγνοιας οι οικονομικά ασθενείς τάξεις αποδέχονται την αρχή της διαφοράς, αφού βελτιώνει τη θέση τους. Οι δε ανώτερες εισοδηματικά τάξεις αναμένεται πως θα δεχθούν να επωμιστούν το κόστος αναδιανεμητικών πολιτικών μεταβίβασης ενός μέρους των εισοδημάτων τους στα οικονομικά ασθενή στρώματα, καθώς αντιλαμβάνονται ότι μια εξαιρετικά άνιση διανομή δεν είναι άμοιρη συνεπειών για την ομαλή λειτουργία του πολιτικού συστήματος και την εξαρτώμενη από αυτό δυνατότητά τους «να επιδιώκουν το σχέδιο ζωής που επιθυμούν. Οικειοποιούμενος εν τέλει τον ωφελιμιστικό λογισμό της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας, ο Rawls θεωρεί ότι το κόστος που αντιστοιχεί στους προικοδοτημένους από τη φύση και τις περιστάσεις είναι μικρότερο του οφέλους που πορίζονται οι μη ευνοημένοι. Η σύλληψη ενός κοινωνικού συμβολαίου με αφαίρεση από τα ηθικά περιεχόμενα, την υλική αφετηρία και τις επιμέρους ατομικές σκοποθεσίες των δρώντων υποκειμένων, που επικεντρώνεται στην ομοφωνία και δικαιολογεί την ανισότητα στο μέτρο που βελτιώνει την κατάσταση των μη ευνοημένων, υποστηρίζεται ότι καταλήγει σε έναν «αντεστραμμένο ωφελιμισμό»⁷⁶, αδυνατώντας να διαφυλάξει τον διακηρυγμένο στόχο της διακριτότητας των προσώπων.

⁷⁶ Α. Χατζής, *ό.π.*, σελ. 180.

Υπό πραγματικές συνθήκες οικονομικής συσσώρευσης και συγκέντρωσης της εξουσίας, όπου αναγνωρίζεται η αλληλεξάρτηση της ευημερίας μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, η χάραξη αναδιανεμητικής πολιτικής βάσει της αρχής της διαφοράς και του κριτηρίου *maximin* οδηγεί σε κοινωνικές διαρρυθμίσεις που ανταποκρίνονται στη λογική της κατά Pareto αποτελεσματικότητας, μολονότι ο Rawls αποστρέφεται έναν τέτοιο συλλογισμό. Η επίτευξη ενός σημείου ισορροπίας, όπου η αύξηση της ευημερίας κάποιων δεν θα συνεπάγεται κόστος για τους υπολοίπους, ή μ' άλλους λόγους, το «τέλεια δίκαιο σύστημα» όπου «καμία αλλαγή στις προσδοκίες των πλέον ευνοημένων δεν μπορεί να βελτιώσει τη θέση των μειονεκτούντων» [ΘΔ, σ. 110] είναι εφικτή μόνο σε παίγνια θετικού αθροίσματος και όχι εντός των ορίων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής που αναπαράγουν τις κοινωνικές σχέσεις στις οποίες βασίζονται και το σύστημα διανομής που τους αντιστοιχεί⁷⁷. Το πλαίσιο εντός του οποίου καλείται να ενεργοποιηθεί η αρχή της διαφοράς υπόκειται στην επίδραση εξωτερικών παραγόντων, λ.χ. κρίσεις και τεχνολογικές αναδιαρθρώσεις, που ανατρέπουν την προτεινόμενη ερμηνεία της αριστοποίησης και ενδέχεται να οδηγήσουν σε αναπροσδιορισμό των μηχανισμών αναδιανομής του εισοδήματος και αποδόμηση των δημοκρατικών θεσμών, εντείνοντας έτσι την ανισότητα και εκτρέφοντας συγκρούσεις και κατασταλτικές πρακτικές. Δεν αρκεί η μέριμνα για αναδιανομή υπέρ των αδυνάτων, αλλά χρειάζεται επιπλέον να διασφαλιστεί ότι οι πλεονεκτούντες δεν θα έχουν την ισχύ να ορίζουν σχέσεις κυριαρχίας και να διατηρούν τις υφιστάμενες ανισότητες. Ο W. Kymlicka επικρίνει τον Rawls ότι δεν έχει αμφισβητήσει «τον “πολιτισμό της αύξησης της παραγωγικότητας”, η διατήρηση του οποίου ενέχει τη διαιώνιση κατοχυρωμένων ανισοτήτων φυλής, τάξης και φύλου»⁷⁸.

Επισκοπώντας την κριτική του Rawls στον ωφελιμισμό, είναι εμφανής η πρόθεση του αμερικανού φιλοσόφου να αποκλείσει την επίδραση των περιστασιακών στοιχείων που εμπεριέχει ο ωφελιμισμός. Έτσι, αναπτύσσει ένα επιχείρημα κοινωνικής δικαιοσύνης υπό το φως της αρχής της διαφοράς, που εξαιρεί τις φυσικές και κοινωνικές ενδεχομενικότητες από τη διανομή των πρωταρχικών αγαθών. Στην υπονόμηση της κοινωνικής αρχής από επιχειρήματα που υποστηρίζουν ότι το κράτος πρόνοιας, μη αναγνωρίζοντας την προσωπική ευθύνη, εμποδίζει την ανταγωνιστικότητα και την αποδοτικότητα, ο Rawls απαντά ότι τα άτομα δεν αξίζουν

⁷⁷ Βλ. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978. τ. Γ', σ.1079.

⁷⁸ W. Kymlicka, σελ. 189.

το κόστος των περιστάσεων που δεν επέλεξαν, ενώ ευθύνονται, για τις επιλογές τους. *Πόσο ευδιάκριτα όμως μπορεί να είναι τα όρια μεταξύ επιλογών και περιστάσεων; Πώς μπορεί να επιβεβαιωθεί και από ποιο αρμόδιο κρατικό όργανο η έκταση της ευθύνης και ταυτόχρονα να μην προσβάλλονται προσωπικά δεδομένα, να μη θίγεται ο αυτοσεβασμός και να μην υπονομεύονται οι σχέσεις εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών; Πόσο απέχει το επιχείρημα που επιδεικνύει ευαισθησία ως προς τις βιοτικές επιλογές από το επιχείρημα που αποδίδει στο θύμα την ευθύνη για τις συμφορές του; Πώς μπορεί μια ατομική επιλογή να χαρακτηριστεί ως ανεύθυνη συμπεριφορά και να καταλογιστεί στο φορέα της το βάρος της ευθύνης που τον οδήγησε σε πιο περιορισμένες προοπτικές ζωής, αν δεν αποκατασταθούν πρώτα οι ανισότητες ως προς τις περιστάσεις; Εκλαμβάνοντας ως αναγκαία ρήτρα εξασφάλισης ενός πραγματικού επιπέδου ευημερίας για όλα τα πρόσωπα την παροχή ίδιας δέσμης πρωταρχικών αγαθών και επιχειρηματολογώντας υπέρ της ισότητας με όρους αντιπροσωπευτικού ατόμου των τάξεων, η ρωλσιανή θεωρία συσκοτίζει το ζήτημα των ενδοταξικών ανισοτήτων που σχετίζονται με αίτια, όπως λ.χ. οι φυσικές αναπηρίες ή, μ' άλλους λόγους, με αίτια που απορρέουν από ηθικώς αυθαίρετες ενδεχομενικότητες⁷⁹.*

Στο *Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας* ο Mill υπογραμμίζει emphaticά ότι πρέπει να αποφύγουμε «το μεγάλο σφάλμα των μεταρρυθμιστών και φιλόanthρωπων [...] να αντιμετωπίζουμε και μάλιστα διστακτικά, τις συνέπειες μιας άδικης εξουσίας αντί να αποκαθιστούμε την ίδια τη δικαιοσύνη»⁸⁰. Κατά τούτο προχωρά πέρα από τη λογική του κράτους πρόνοιας και φτάνει έως και τον αναπροσδιορισμό του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας, η οποία οφείλει να εστιάσει «στον μετριασμό της υπέρμετρης σημασίας που αποδίδεται στην απλή αύξηση της παραγωγής» και να επικεντρωθεί «στη βελτίωση της διανομής» και τη βέλτιστη «ανταμοιβή της εργασίας».⁸¹ Εν όψει των επιχειρούμενων διαδικασιών επαναπροσδιορισμού του πλέγματος των δικαιωμάτων⁸² υπό την πίεση του νεοφιλελεύθερου προγράμματος, η ρωλσιανή θεωρία δεν καταφέρνει, κατά τη γνώμη μας, να υπερβεί την ατολμία που επικρίνει ο Mill.

⁷⁹ Βλ. Γ. Μολύβας, *ό.π.*, σελ. 277.

⁸⁰ Το ανωτέρω απόσπασμα αντλήθηκε από W. Kymlicka, *ό.π.*, σελ. 186.

⁸¹ Βλ. Μ. Αγγελίδης, *Κοινωνική Απορρύθμιση και Δημοκρατία*, Εξάντας, 2000, σ. 115 και τις εκεί βιβλιογραφικές παραπομπές στο έργο του Mill.

⁸² Βλ. Μ. Αγγελίδης «Η Θεωρία των Δικαιωμάτων στον Σύγχρονο Φιλελευθερισμό: Ζητήματα Κριτικής Ανακατασκευής στις Θεωρίες των R. Nozick, J. Rawls, R. Dworkin», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, α. τ. 71, 1998.

Επίλογος

Ο Rawls, ανταποκρινόμενος στα ελευθεριακά κινήματα και τα αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης που χαρακτήρισαν την Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, επιχείρησε να δείξει ότι οι αξιακές προϋποθέσεις του φιλελευθερισμού μπορούν να είναι συμβατές με το αίτημα της άμβλυνσης των ανισοτήτων. Μια φιλελεύθερη κοινωνία μπορεί και πρέπει να προνοεί για τα λιγότερο προνομιούχα μέλη της διευθετώντας τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες κατά τρόπο ώστε «να αναμένεται εύλογα ότι θα αποβούν προς όφελος όλων και, ταυτόχρονα, να τελούν σε συνάρτηση με θέσεις και αξιώματα που είναι ανοιχτά σε όλους» [ΘΔ, σ. 92]⁸³. Ο συγγραφέας ενδιαφέρεται για τη διόρθωση των ανισοτήτων εκφράζοντας, έτσι, μια μορφή εξισωτικού φιλελευθερισμού. Οριοθετείται σαφώς από τη σοσιαλιστική παράδοση, καθώς η μέριμνα για τη θέσπιση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών προηγείται του ενδιαφέροντος για κοινωνική δικαιοσύνη, όπως επιτάσσει η λεξικογραφική διάταξη των αρχών.

Στην ευτεταγμένη κοινωνία του Rawls οι αρχές της δικαιοσύνης είναι λεξικογραφικά ιεραρχημένες, που σημαίνει ότι «μια νέα αρχή δεν εισέρχεται στο παιχνίδι παρά μόνο αφότου οι προηγούμενές της είτε έχουν πλήρως ικανοποιηθεί είτε δεν διαθέτουν πεδίο εφαρμογής» [ΘΔ, σ. 73]. Ο φιλόσοφος προσφεύγει στη

⁸³ Πρβλ. την επισήμανση του Kymlicka, ότι ο Rawls «ορίζει τη δυσμενέστατη θέση βασισμένος αποκλειστικά στη κατοχή κοινωνικών πρωταρχικών αγαθών, δηλαδή δικαιωμάτων, ευκαιριών, πλούτου κ.ο.κ.», εξαιρώντας από την οπτική της διανεμητικής δικαιοσύνης τα φυσικά πρωταρχικά αγαθά, με αποτέλεσμα να μην αναγνωρίζεται «ούτε καν ότι είναι επιθυμητό να προσπαθούμε να αποζημιώνουμε για [...] ανισότητες» που οφείλονται λ.χ. σε πνευματική υστέρηση ή άλλες αναπηρίες, οι οποίες εντούτοις προσδιορίζουν περιστάσεις μη επιλεγόμενες από τα άτομα, βλ. Kymlicka, *ό.π.*, σελ. 164-6. Για την αδυναμία της αρχής της διαφοράς να εξασφαλίσει την ακριβοδίκαιη αξία της ελευθερίας για όλους βλ. N. Daniels, «Equal Liberty and Unequal Worth of Liberty», εις N. Daniels, *ό.π.*, σ. 253-81 και πρβλ. T. W. Pogge, *Realizing Rawls*, Cornell University Press, Ithaca, 1989, σ. 183-8.

λεξικογραφική⁸⁴ διάταξη των αρχών προκειμένου να αποφευχθεί το πρόβλημα της στάθμισης μεταξύ των αρχών. Η απόδοση απόλυτης προτεραιότητας στην αρχή των ίσων δικαιωμάτων και ελευθεριών εμπεριέχει τη δέσμευση να διευθετούνται οι ανισότητες πλούτου και εξουσίας κατά τρόπο συμβατό με τις ίσες ελευθερίες, ενώ ο δεύτερος κανόνας προτεραιότητας αποδίδει υπεροχή στην αρχή της διαφοράς έναντι της οικονομικής αποδοτικότητας και της ευημερίας. Η σειραϊκή διάταξη των προτεραιοτήτων δεν αποκλείει την ιδέα της μεγιστοποίησης του αγαθού, μόνο που αυτή πλέον τελείται στο εσωτερικό των λεξικογραφικά ιεραρχημένων αρχών. *Αν, ωστόσο, οι κοινωνοί στην πρωταρχική θέση, από τη δική τους ατομική σκοπιά, δεν έχουν λόγους να επιλέξουν τη μεγιστοποίηση της συνολικής ωφελιμότητας, γιατί αναμένεται πως θα υπερβούν τη φρονησιακή λογική και θα αναζητήσουν «το καλύτερο ολικό σύστημα ελευθερίας»* [ΘΔ, σ. 246], *όπως υποστηρίζει ο Rawls;*

Η θεμελίωση των γενικών και αφηρημένων αρχών της ελευθερίας και της ισότητας στη συμφωνία μεταξύ των ατόμων «ενόψει εκείνου που τα ίδια θεωρούν ως αμοιβαίο τους πλεονέκτημα» [ΠΦ, σ. 137] υπαινίσσεται απουσία ανεξάρτητου κριτηρίου δικαιοσύνης και παραπέμπει το ζήτημα της δεσμευτικότητας των αρχών στον εποπτικό έλεγχο της ενδεδειγμένης μεθόδου επιλογής υπό τους δεδομένους περιορισμούς της πρωταρχικής θέσης. Τούτο συνάδει με τον διαδικαστικό χαρακτήρα της θεωρίας, εφόσον οι συμβολαιακά συναγόμενες αρχές έλκουν τη δικαιολόγησή τους συνεπεία των ακριβοδίκαιων όρων σύστασής τους. Μολονότι, όμως, ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι το επιχείρημα αποσκοπεί να είναι αυστηρά παραγωγικό (*deductive*), δεν προβαίνει σε μια ανεξάρτητη σύλληψη της αρχικής κατάστασης του συμβάλλεσθαι. Άλλωστε δηλώνεται ρητά ότι η αρχική θέση ορίζεται κατά τρόπο ώστε να οδηγεί στις επιθυμητές αρχές δικαιοσύνης. Διαμέσου δε του επιχειρήματος της συνεκτικότητας επιδιώκεται η διασύνδεση των κανονιστικών αιτημάτων της θεωρίας με τις έγκριτες πεποιθήσεις των ανθρώπων, αποσκοπώντας στο σημείο αναστοχαστικής ισορροπίας μεταξύ θεωρίας και έγκριτων κρίσεων, ώστε οι αρχές δικαιοσύνης να συνάδουν με τις πλέον βέβαιες και ασφαλείς πεποιθήσεις, ενώ οι τελευταίες να εκφέρονται με αίσθημα «γραμματικής οικειότητας», όπως και οι προτάσεις της μητρικής γλώσσας [ΘΔ, σ. 77]. Παρότι λαμβάνεται μέριμνα ελέγχου των περιστάσεων υπό τις οποίες οι εκφερόμενες κρίσεις θα αναγνωρίζονται ως

⁸⁴ Η λεξικογραφική (*lexical=lexicographical*) διάταξη, ακολουθώντας το υπόδειγμα της διάταξης των λέξεων σε ένα λεξικό, «είναι αδύνατον να αναπαρασταθεί ως μια συνεχής συνάρτηση ωφελιμότητας με πραγματικές τιμές γιατί μια διάταξη αυτού του είδους θα παραβίαζε την υπόθεση της συνέχειας», υπογραμμίζει ο Rawls, βλ. ΘΔ, σ. 72, σημ.

έγκριτες, λαμβάνονται δηλαδή υπόψη μόνο οι αξιολογικές αποφάνσεις που αρθρώνονται υπό ευνοϊκές για την ανάπτυξη των ηθικών δυνάμεων συνθήκες, εντούτοις δεν μπορεί να διαφύγει της προσοχής ότι ο αναστοχασμός περί δικαίου και αδίκου περιορίζεται μεταξύ των αξιακών προαποφάσεων του φιλοσόφου και των έγκριτων εκτιμήσεων υποκειμένων που τελούν υπό συγκεκριμένη ιστορικοπολιτισμική συνθήκη. *Τίθεται συνεπώς το ερώτημα της δικαιολόγησης των όρων κατασκευής του συμβολαιακού επιχειρήματος, εφόσον δεν συνιστούν ένα σύστημα αναλλοίωτων αυτοθεμελιούμενων αξιών, από το οποίο απορρέουν οι αρχές δικαιοσύνης.*

Οι περιορισμοί υπό τους οποίους τελούν οι εξιδανικευμένοι αντιπρόσωποι, βάσει των οποίων προσδιορίζεται μεταξύ άλλων και το σύστημα των σκοπών τους, εκφράζουν, όπως ο συγγραφέας υπογραμμίζει, τα αιτήματα της ακριβοδικίας. Υπολαμβάνεται έτσι εξ αρχής μια αντίληψη δικαιοσύνης σύμφωνα με την οποία η διανομή των πρωταρχικών αγαθών δεν θα πρέπει να βασίζεται σε ηθικά αυθαίρετες διακρίσεις. Η επιζητούμενη συναίνεση των πραγματικών πολιτών αφορά τους όρους αναγωγής σε ένα πεδίο *αντικειμενικότητας και αμεροληψίας* που συνιστά το κανονιστικό υπόβαθρο των αξιών που συνάπτονται σε συνδυασμό με την αρχή της ακριβοδικίας. Η εν λόγω αρχή δεν ενσωματώνεται στη συμβολαιακή κατασκευή ως θεμελιώδης και μη περαιτέρω αναγώγιμη αξία αλλά *προϋπάρχει του συμβολαίου*. Η δέσμευση στους όρους του συμβολαίου προϋποθέτει δέσμευση στην αρχή της ακριβοδικίας, βάσει της οποίας κατασκευάζονται οι όροι της συμβολαιακής διαβούλευσης. Υπ' αυτήν την έννοια *τα επιχειρήματα του Rawls είναι δεσμευτικά για όσους συμμερίζονται τα αιτήματα της ακριβοδικίας. Εάν δε η συμβολαιακή κατασκευή προϋποθέτει τη θεωρία, εύλογα υποστηρίζεται ότι το συμβόλαιο είναι περιττό*⁸⁵.

Η ιδεώδης διαδικασία δημοκρατικής συγκρότησης της δημόσιας βούλησης, όπως περιγράφεται από τον Rawls, εκτυλίσσεται σε τέσσερις φάσεις (συντακτική συνέλευση, νομοθεσία, εφαρμογή των νόμων από τη διοίκηση και τους πολίτες, κριτική αποτίμηση κοινωνικών και οικονομικών ρυθμίσεων σε συγκεκριμένες περιπτώσεις) που αντιστοιχούν σε ισάριθμες διατάξεις βαθμιαίας άρσης της άγνοιας, ώστε τα κανονιστικά αποτελέσματα που παρήχθησαν *ένεκα* αυτής να εφαρμοστούν σε πραγματικές κοινωνίες, όπου οι δρώντες διαθέτουν πλήρη γνώση των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Άπαξ και επιλεγούν, κατά τις τρεις πρώτες φάσεις της

⁸⁵ Βλ. W. Kymlicka, *ό.π.*, σ. 161, B. Barry, *ό.π.*, σ. 340-8, R. M. Hare, «Rawls' Theory of Justice», εις N. Daniels, *ό.π.*, σ. 87.

διαδικασίας, οι αρχές της ιδανικής θεωρίας, αίρονται πλήρως οι φραγμοί πληροφόρησης και υποστηρίζεται ότι υπό συνθήκες πλήρους γνώσης της ιδιοκτησιακής ανισοκατανομής και της συσσώρευσης ισχύος δύναται να ενεργοποιηθούν και να εκπληρωθούν αιτήματα αποκατάστασης του δικαίου [ΘΔ, σ.242]. Αλλά, στο μέτρο που η ρωλσιανή θεωρία προσυπογράφει τους δεσμούς της με την παράδοση του κλασικού φιλελευθερισμού, η αξίωση αποκατάστασης της ελευθερίας και της ακριβοδίκαιης αξίας της θα έπρεπε να συνιστούσε για τη θεωρία «κατ' εξοχήν όρο περιορισμού της πλειοψηφικής βούλησης»⁸⁶, πέραν των συμβατικών υποχρεώσεων που αναλαμβάνουν τα άτομα. Σταχυολογώντας από τις αναλύσεις του Rousseau⁸⁷, «η αρχή της πλειοψηφίας προϋποθέτει τουλάχιστον μια φορά την ομοφωνία», άποψη που υποδηλώνει ότι η διεξαγωγή διαδικασιών έκφρασης της δημόσιας βούλησης είναι άνευ νοήματος χωρίς την ισχύ των ελευθεριακών σχέσεων και της ισότητας. Αν η ελευθερία και η ισονομία αποτελούσαν αντικείμενο δημοκρατικής διαβούλευσης και ζήτημα πλειοψηφικής απόφασης, θα σήμαινε, εν τέλει, ότι δύναται να τεθεί υπό διαπραγμάτευση το ίδιο το ορθοθεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να διεξαχθεί οιαδήποτε δημοκρατική διαδικασία διατύπωσης της λαϊκής βούλησης σε επιμέρους θέματα.

Το κριτήριο *maximin* που ο Rawls χαρακτηρίζει «ευρετικό επινόημα» για την προβολή συστηματικότερων επιχειρημάτων υπέρ των δύο αρχών της δικαιοσύνης, είναι εξ ορισμού ένα κριτήριο μεγιστοποίησης που στηρίζεται σε ωφελμιστικούς συλλογισμούς. Η υιοθέτησή του από τα υποκείμενα της πρωταρχικής θέσης ενδέχεται να οδηγήσει σε διαφορετικά αποτελέσματα από αυτά που διατείνεται ο Rawls. Αν ένα άτομο στην πρωταρχική θέση, πετύχαινε να αποδείξει ότι το κόστος από μια ενδεχόμενη μείωση της ελευθερίας των πολιτών είναι μικρότερο από το προσδοκώμενο γι αυτούς όφελος, υπολογιζόμενο σε μονάδες ευημερίας, τότε η ορθολογική επιλογή βάσει της αρχής *maximin* θα είναι εκείνη που οδηγεί σε μείωση της ελευθερίας μέχρι το σημείο που το αναμενόμενο οριακό κόστος από τη μείωσή της ισούται με το προσδοκώμενο οριακό όφελος.⁸⁸ Οι αφετηριακές προκείμενες της ελευθερίας και της ισότητας αποτελούν, έτσι, αντικείμενο ορθολογικής επιλογής και διαβούλευσης επί τη βάση ενός κριτηρίου απόλυτα σχετικού με την ευημερία. Η εξάρτηση της δικαιολογητικής ισχύος των αρχών από το όφελος που αναμένεται να

⁸⁶ Κ. Ψυχοπαίδης, *ό.π.*, σ. 538.

⁸⁷ Βλ. J. J. Rousseau, *ό.π.*, σ. 60.

⁸⁸ Βλ. Α. Χατζής, *ό.π.*, σελ. 180.

προκύψει από το συνεργατικό εγχείρημα της κοινωνικής συμβίωσης καθιστά τις αντικειμενικές προϋποθέσεις συγκρότησης της ηθικής σκοπιάς δέσμιες υπολογισμών προσωπικής ή κοινωνικής ωφέλειας. Με συνέπεια οι αρχές της πολιτικής ηθικής να υπόκεινται σε αμφισβήτηση και επαναπροσδιορισμό.

Τα προαναφερθέντα δηλώνουν ότι η πρόθεση του συγγραφέα της *Θεωρίας της Δικαιοσύνης* να δομήσει μια καντιανής υφής θεωρία υπονομεύεται από τον επιχειρούμενο συγκερασμό της καντιανής συμβολαιακής αντίληψης με τη σύγχρονη «θεωρία των παιγνίων». Κινούμενος στο πεδίο της ιδεατής συμβολαιοκρατίας του Kant, ο Rawls προσεγγίζει το ζήτημα των κριτηρίων επέλευσης του ορθοκανονιστικού πλαισίου της δικαιοσύνης με το ερώτημα αν οι όροι συγκρότησης των υπαρχόντων θεσμών μπορούν μέσω μιας αμερόληπτης πορείας στοχασμού να αναπαρασταθούν ως αντικείμενο μιας *δημόσιας* συμφωνίας μεταξύ των ατόμων. Συνεπώς, η απόφαση των συμβαλλομένων μερών δεν εναπόκειται στις όποιες αυτόβουλες επιθυμίες ή προτιμήσεις τους, όπως συμβαίνει στις θεωρίες των παιγνίων εν γένει, αλλά υποβάλλεται στους περιορισμούς του ευλόγου που συνιστά ηθική έννοια. Ωστόσο υπό τους τεχνητούς περιορισμούς της πρωταρχικής θέσης και ιδίως της συνθήκης της άγνοιας η περιστολή της αδέσμευτης βούλησης καθίσταται εξωτερικά επιβαλλόμενη. Τίθεται επομένως το ερώτημα υπό ποιους όρους νομιμοποιείται η προτιμώμενη από τον συγγραφέα ανάγνωση της θεωρίας του. Ακριβέστερα, τι δικαιολογεί την αναγνώριση των αρχών της δικαιοσύνης ως αρχών αυτονομίας με την καντιανή έννοια, δεδομένου ότι η ορθολογική συλλογιστική των συμβαλλομένων μερών τελεί υπό την πίεση εξωτερικών συνθηκών, καθιστώντας έτσι τα αποτελέσματά της απόρροια κρίσης βασισμένης στη φρόνηση με γνώμονα το συμφέρον και όχι στην καθαρή ιδέα του καθήκοντος που ισχύει απόλυτα και διωποκειμενικά; Η συναγωγή των αρχών του ορθού εν αγνοία των συνθηκών που διέπουν το πράττειν αποτρέπει τη συγκρότηση όρων κοινωνικότητας βάσει της σκοπούμενης δράσης ηθικώς αυτοσυνείδητων όντων, σύμφωνα με το καντιανό αίτημα. Ο ηθικός δρων του Rawls δεν είναι ηθικό υποκείμενο με καντιανούς όρους, διότι στερείται το είδος γνώσης θα του επέτρεπε τη διαμόρφωση της ηθικής σκοπιάς στη βάση του έλλογου αυτοπεριορισμού.⁸⁹ Υπ' αυτήν την έννοια η *ρωλσιανή θεωρία* *αφίσταται της καντιανής ηθικής εφόσον στερεί τη γνώση που οδηγεί στον κριτικό*

⁸⁹ Βλ. Α. Μελά, «Η “Καντιανή Ερμηνεία” της Θεωρίας της Δικαιοσύνης του J. Rawls», εις: *Για τον Ιμάνουελ Καντ-200 Χρόνια Μετά*, (Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου), Νήσος, Αθήνα, 2006, σ. 359.

αναστοχασμό των όρων της αυτονομίας και των διαδικασιών άρσης και ακύρωσης του ελευθεριακού περιεχομένου της βούλησης.

Ο Rawls φιλοτεχνεί μια νέα θεωρία δικαιοσύνης με παλαιά υλικά. Άλλωστε, ένα νέο φιλοσοφικό σύστημα δεν εκπονείται *de novo*, αλλά αναδιατυπώνει θεμελιακά ερωτήματα προγενέστερων φιλοσοφικών ρευμάτων, από τα οποία έλκει τις θεμελιώδεις ιδέες για την πλήρωση των αιτημάτων του. Το φιλοσοφικό σύστημα του Rawls δεν εκφεύγει αυτού του κανόνα. Στη *Θεωρία της Δικαιοσύνης* ο αμερικανός θεωρητικός επιχειρεί να θεμελιώσει μια κανονιστική ερμηνεία της δημοκρατίας δανειζόμενος από τη διαφωτιστική κανονιστική παράδοση την ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου. Η πρωταρχική θέση και το πέπλο άγνοιας συνιστούν εγχείρημα ανακατασκευής της συμβολαιακής μεθόδου, που επεξεργάστηκαν φιλελεύθεροι θεωρητικοί στις παρυφές της αστικής κοινωνίας. Η επίδραση της καντιανής προβληματικής της αυτονομίας και της κατηγορικής προσταγής είναι κάτι περισσότερο από εμφανείς. Συνιστούν αίτημα για τη θεωρία. Παραφράζοντας τα λόγια του Nietzsche⁹⁰, ο Rawls «χορεύει αλυσοδεμένος». Ο αμερικανός θεωρητικός αναγνωρίζει και εμμένει στις «υποτέλειες» που επικαθορίζουν τη σκέψη του. Ωστόσο, επιχειρώντας να ανταποκριθεί στα συμφραζόμενα της εποχής του, σπάει τις αλυσίδες που τον συνδέουν με την πηγή από την οποία εφορμά η σκέψη του. Αν και φιλοδοξεί να αναβιώσει την κανονιστική πολιτική θεωρία, ο Rawls αναζητά το αρχιμήδειο σημείο της Νεωτερικότητας στους όρους συναίνεσης μεταξύ διαλεγόμενων που κείνται εκτός κοινωνίας και ιστορίας. Η ρωλσιανή θεωρία αυτοκατανοείται ως η συνέχεια της διαφωτιστικής κανονιστικής παράδοσης, το πνεύμα της οποίας συμπυκνούνται στο καντιανό αίτημα *sapere aude* (τόλμα να γνωρίσεις). Ωστόσο, υποκαθιστά την καντιανή προτροπή με μια συνθήκη άγνοιας, αδυνατώντας, έτσι, να καταδείξει τον ανορθολογισμό της σύγχρονης κοινωνίας. Υπ' αυτήν την έννοια, επιβάλλει νέες «υποτέλειες» γι' αυτούς που έπονται, έστω κι αν το «νέο» που κομίζει μπορεί να θεωρηθεί ως επιστροφή στο σημείο απ' όπου άνοιξε ο κύκλος της Νεωτερικότητας.

⁹⁰ «Να χορεύεις αλυσοδεμένος. Να το πράττεις δύσκολα και κατόπι να επεκτείνεις επάνω του την αυταπάτη της ευκολίας [...]. [Π]ρώτα να αφεθείς να σου επιβληθεί μια πολλαπλή υποτέλεια, από τους προγενέστερους [...] Κατόπι, να εμπνευστείς και να προσθέσεις μια νέα υποτέλεια, να την επιβάλεις και να την κατανικήσεις με χάρη, ώστε να γίνει αισθητή και αξιοθαύμαστη και η υποτέλεια και η νίκη». Έτσι περιγράφει ο F. Nietzsche, τη λογοτεχνική παραγωγή των αρχαίων Ελλήνων. Το απόσπασμα αντλήθηκε από *Περιοδικό Ελευθερίας και Γλώσσας: Ευθύνη*, α.τ. 360, Δεκ. 2001, σ. 607.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- Rawls, John, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, 1985.
- Rawls, John, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, Πόλις, Αθήνα 2001.
- Rawls, John, *Political Liberalism*, Columbia University Press, Ν.Υόρκη, 1993.
- Rawls, John, *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.
- Rawls, John, «Justice as fairness», *The Journal of Philosophy*, τομ. LIV, α.τ. 22, Οκτώβριος 1957, σσ. 653-662.
- Rawls, John, «Justice as fairness», *The Philosophical Review*, τομ. LXVII, 1958, σσ.164-194.
- Rawls, John, «Reply to Lyons and Teitelman», *The Journal of Philosophy*, τομ. LXIX, α.τ.18, Οκτώβριος 1972, σσ.556-7.
- Rawls, John, «Reply to Alexander and Musgrave», *Quarterly Journal of Economics*, τομ. LXXXVIII, α.τ. 4, Νοέμβριος 1974, σσ. 633-655.
- Rawls, John, «Some Reasons for the Maximin Criterion», *American Economic Association*, τομ. 64, α.τ.2, Μάιος 1974, σσ. 141-146.
- Rawls, John., «A Kantian Conception of Equality», *Cambridge Review*, Φεβρουάριος 1975, σσ. 94-99.
- Rawls, John, «The Basic Structure as Subject», *American Philosophical Quarterly*, τομ.14, α.τ.2, Απρίλης 1977.
- Rawls, John, «A Well-Ordered Society», P.Laslett/ S.Fishkin (ed.), *Philosophy, Politics and Society*, 5th series, Οξφόρδη 1979.
- Rawls, John, «Kantian Constructivism in Moral Theory», *The Journal of Philosophy*, τομ. LXXVII, α.τ.9, Σεπτέμβριος 1980, σσ. 515-572.
- Rawls, John, «Justice as Fairness: Political not Metaphysical», *Philosophy and Public Affairs*, τομ.14, α.τ. 3, Καλοκαίρι 1985, σσ. 223-251.
- Rawls, John, «The idea of an overlapping consensus», *Oxford Journal of Legal Studies*, τομ.7, α.τ.1, Oxford University Press 1987, σσ.1-25.
- Rawls, John, «The Priority of Right and Ideas of the Good», *Philosophy and Public Affairs*, τομ.17, α.τ.4, Φθινόπωρο 1988, σσ. 251-276.
- Rawls, John, «Social Unity and primary goods», εις A.Sen/R.Williams (επ.), *Utilitarianism and Beyond*, Cambridge University Press, 1988, σσ. 159-185.
- Rawls, John, *Justice as Fairness. A Guided Tour*, Harvard University, Cambridge, 1989.
- Rawls, John, «The Law of Peoples», *Critical Inquiry* 20, Φθινόπωρο 1993.

- *Collected Papers*, Samuel Freeman (ed), Cambridge MA, Harvard University Press, 1999.

B. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελής, Νικόλαος, «Η Θεωρία της Δικαιοσύνης και οι Θεμελιώδεις Ελευθερίες κατά τον John Rawls», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, τ.ε.σ., Αθήνα 2004.
- Αγγελίδης, Μανόλης, «Η Θεωρία των Δικαιωμάτων στο Σύγχρονο. Φιλελευθερισμός: Ζητήματα κριτικής ανακατασκευής στις θεωρίες των R. Nozick, J. Rawls, R. Dworkin», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, α.τ. 71, 1988, σσ. 3-17.
- Αγγελίδης, Μανόλης, *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και Νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993.
- Αγγελίδης, Μανόλης, *Κοινωνική Απορρύθμιση και Δημοκρατία*, Εξάντας, Αθήνα 2000.
- Barry, Brian, *The Liberal Theory of Justice: A Critical Examination of the Principal Doctrines in A Theory of Justice by John Rawls*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1975.
- Barry, Brian, *Theories of Justice: A Treatise on Social Justice*, τομ.1, Harvester-Wheatsheaf, Λονδίνο. 1989.
- Chapman, John, W., «Rawls's Theory of Justice», *American Political Science Review*, τομ. LXIX, α.τ.2, Ιούνιος 1975, σσ.588-593.
- Charvet, John, «The Idea of Equality as a Substantive Principle of Society», *Political Studies*, τομ.XVII, α.τ. 1, σσ. 1-13.
- Corlett, Angelo,J., (επ.) *Equality and Liberty. Analyzing Rawls and Nozick*, Macmillan, Λονδίνο. 1991.
- Daniels, Norman (επ.), *Reading Rawls: Critical Studies of A Theory of Justice*, Blackwell, Οξφόρδη 1985.
- Dopplet, Gerald, «Rawls' System of Justice: A Critique from the Left», *Nous*, σσ. 259-307.
- Dworkin, Ronald, *Φιλελευθερισμός*, Σάκκουλας, Θεσ/νίκη 1992.
- Dyke, Vernon Van, «Justice as Fairness: For Groups?», *American Political Science Review*, τομ. LXIX, α.τ.2, Ιούνιος 1975, σσ.607-614.
- Δημητρίου, Στέφανος, «Η Ευρετική Αξία της Συμβολαιοκρατικής Μεθόδου και η Συνθήκη της δικαιολόγησης», *Ο Πολίτης*, α. τ. 143, Αθήνα Απρίλιος 2006.
- Esquith, Stephen,L./Peterson, Richard,T., «The Original Position as Social Practice», *Political Theory*, τομ.16, α.τ.2, Μάιος 1988, σσ.300-334.
- Gordon, Scott, «John Rawls's Difference Principle, Utilitarianism and the Optimum Degree of Inequality», *The Journal of Philosophy*, τομ.LXX, α.τ.9, Μάιος 1973, σσ.275-280.
- Gutmann, Amy, «Communitarian Critics of Liberalism», *Philosophy and Public Affairs*, τομ.14, α.τ.3, Καλοκαίρι 1985, σσ.308- 322.
- Hall, Everett W., «Justice as Fairness: A Modernized Version of the Social Contract», *The Journal of Philosophy*, τομ.LVI, α.τ.22, Οκτώβριος 1957, σσ. 662-670.
- Hume, David, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1998.
- Hume, David, *A Treatise of Human Nature*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1985.

- Kant, Immanuel, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1984.
- Kymlicka, Will, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, Πόλις, Αθήνα 2005.
- Lessnoff, Michael, «John Rawls' Theory of Justice», *Political Studies*, τομ. XIX, α.τ.1, σσ. 63-80.
- Μανιάτης, Γιώργος, *Το Προσωπείο και το Πρόσωπο. Ο ρουσό και η Αναζήτηση της Αυθεντικής Επικοινωνίας*, Στάχυ, Αθήνα 2000.
- Marx, Karl, *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.
- Μελά, Λία, *J. Rawls. Η Προβληματική του Συμβολαίου*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007.
- Μελά, Λία, «Η “Καντιανή Ερμηνεία” της Θεωρίας της Δικαιοσύνης του J. Rawls», *Για τον Ιμάνουελ Καντ-200 Χρόνια Μετά*, (Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου), Νήσος, Αθήνα, 2006.
- Μολύβας, Γρηγόρης, *Δικαιώματα και θεωρίες δικαιοσύνης: Rawls, Dworkin, Nozick, Sen*, Πόλις, Αθήνα 2004.
- Nozick, Robert, *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books, N. Υόρκη 1974.
- Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος, *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης. Συμβόλαιο και συναίνεση στον John Rawls*, Νήσος, Αθήνα 1994.
- Παπαρρηγόπουλος, Ξενοφών., «Η θεωρία της δικαιοσύνης στη φιλελεύθερη θεωρία του John Rawls», εις *Συντηρητισμός, Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός*, Ίδρυμα F. Naumann, Εστία, Αθήνα 1992.
- Pogge, Thomas W., *Realizing Rawls*, Cornell University Press, Ithaca 1989.
- Quatro, di., «Rawls and Left Criticism», *Political Theory*, τομ. 11, α.τ.1, 1983.
- Rousseau, Jean Jacques, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Πόλις, Αθήνα 2006.
- Sandel, Michael J., *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge University Press, 1984.
- Shapiro, Ian, *The Evolution of Rights in Liberal Theory*, Cambridge University Press, 1986.
- Sterba, James P., «In Defence of Rawls against Arrow and Nozick», *Philosophia*, 1978, σσ.293-303.
- Sterba, James P., «Recent Work on Alternative Conceptions of Justice», *American Philosophical Quarterly*, τομ. 23, α.τ.1, Ιανουάριος 1986, σσ. 1-22.
- Σταμάτης, Κώστας, *Αστική Κοινωνία, Δικαιοσύνη και Κοινωνική Κριτική. Μια κριτική θεωρία της δικαιοσύνης*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995.
- Σταμάτης, Κώστας, «Κριτική της Φιλελεύθερης Αντίληψης για την Ισότητα», *Αξιολογικά*, Νήσος / Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, α. τ. 17, Αθήνα Μάιος 2007.
- Σούρλας, Παύλος, «Πρόσωπα και πολίτες. Όψεις του φιλελευθερισμού και του κοινωνικού συμβολαίου», *Ισοπολιτεία*, α.τ. 1, Αθήνα 1997, σσ. 93-156.
- Teitelman, Michael, «The Limits of Individualism», *The Journal of Philosophy*, τομ. LXIX, α.τ.18, Οκτώβριος 1972, σσ. 545-556.
- Χατζής, Αριστείδης, «Ο Ωφελμιστής Πίσω από το Πέπλο. Σκέψεις πάνω στο κριτήριο maximin και στην αρχή της διαφοράς στη θεωρία δικαιοσύνης του John Rawls», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, τ.ε.σ., Αθήνα 2004.
- Ψυχοπαίδης, Κοσμάς, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999.
- Wolff, Robert Paul, «A Refutation of Rawls' Theorem», *The Journal of Philosophy*, τομ. LXIII, α.τ.7, Μάρτιος 1966, σσ.179-190.
- Wolff, Robert Paul, *Understanding Rawls: A Reconstruction and Critique of A Theory of Justice*, Princeton University Press, 1977.